

Devletleşen Vakıf, Yoksullaşan İmam: 19. Yüzyıl Osmanlısında İmam-Hatiplerin Sosyo-Ekonomik Gerileyişi*

Nationalized Foundation, Impoverished Imam: The Socio-Economic Decline of Imam-Hatips in the 19th Century Ottoman Empire

Necati DÖĞÜŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı
Asst. Prof., Manisa Celal Bayar University Faculty of Theology Department of Islamic History
Manisa / Türkiye
necati.dogus@cbu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1013-9837

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 16.08.2025
Kabul Tarihi / Accepted : 12.11.2025
Yayın Tarihi / Published : 30.12.2025
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Aralık-December
Cilt / Volume: 12 • Sayı / Issue: 2 • Sayfa / Pages: 243-275

Atıf / Cite as

Döğüş, Necati. Devletleşen Vakıf, Yoksullaşan İmam: 19. Yüzyıl Osmanlısında İmam-Hatiplerin Sosyo-Ekonomik Gerileyişi. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2025), 243-275.

Doi: 10.33460/beauifd.1766888

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright

Yazarların dergide yayımlanan çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmakta ve telif hakları bu lisansın hükümlerine tabi olmaktadır.
*Authors publishing with the journal is licensed under the **CC BY-NC 4.0** and their copyright is subjected to the terms and conditions of this license.*

Öz: Bu çalışma, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda imam-hatiplerin ekonomik ve kurumsal konumlarında yaşanan gerilemeyi, merkezileşme politikaları ve iktisadi reformlar çerçevesinde kapsamlı biçimde incelemektedir. Osmanlı döneminde imam-hatiplerin büyük çoğunluğu vakıflara bağlı cami ve mescitlerde görev yapmakta, maaşları doğrudan bu vakıfların gelirlerinden karşılanmaktaydı. Bu geleneksel finansman modeli, 1826'da Evkâf Nezareti'nin kurulması ve 1838 mali reformu ile köklü biçimde dönüştürülmüş; maaşların devlet hazinesinden ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu dönüşüm, imam-hatipleri vakıf temelli mali bağımsızlıktan yoksun bırakmış, onları merkezi idareye bağlı, fakat ödeme güvencesi zayıf memur statüsüne sokmuştur. Araştırma, nitel tarihsel analiz yöntemini benimsemekte; Osmanlı arşiv belgeleri, vakfiyeler, dönemin basın organları ve ikincil literatürden elde edilen verilerle imam-hatiplerin gelir sistemindeki değişimi çok

* Osmanlı Devleti'nde İmamlık: 19. Yüzyıl İstanbul Örneği" isimli doktora tezindeki verilerden istifade ile hazırlanmıştır.

boyutlu olarak ele almaktadır. Bulgular, vakıf gelirlerinin merkezi hazineye aktarılmasına rağmen, bu kaynakların çoğunlukla bütçe açıklarının kapatılması için kullanıldığını; imam-hatip maaşlarının düşük seviyede kaldığını ve ödemelerin düzensiz yapıldığını göstermektedir. Özellikle 19. yüzyıl boyunca yaşanan tağşişler, yüksek enflasyon ve kronik mali bunalımlar, imam-hatiplerin reel gelirlerinde ciddi kayıplara neden olmuştur. Arşiv kayıtlarında maaşların aylarca geciktiği, memurların yılda ancak 7–8 ay maaş alabildiği, hatta ödeme yapılacağına dair haberlerin basında “müjdeli haber” olarak duyurulduğu görülmektedir. Vakıf kayıtları, imam-hatip maaşlarının yüzyıllarca değişmediğini, hayat pahalılığı karşısında reel değerini hızla yitirdiğini ortaya koymaktadır. 19. yüzyıl sonlarında yapılan cami sınıflandırmaları, maaş skalasındaki derin eşitsizlikleri somut biçimde ortaya çıkarmıştır: Selâtin camii imamları 1.200-1.400 kuruş civarında maaş alırken, küçük cami ve mescit imamları 350–700 kuruş aralığında, dönemin geçim standardının çok altında bir gelirle yaşamlarını sürdürmek zorunda kalmıştır. Bu durum, imam-hatipleri ek görevler (devirhânlık, müezzinlik, kayyımlik vb.) üstlenmeye, kira yardımı, meşruta (lojman) tahsisi, gıda ve yakacak gibi aynı yardımlardan yararlanmaya yöneltmiştir. Ancak bu ek gelir ve destekler, yapısal geçim sorununu köklü biçimde giderememiştir. Araştırma ayrıca, imam-hatiplerin ekonomik sıkıntılarını bireysel ve toplu arzuhallerle Bâbîâlî'ye ilettilerini ortaya koymaktadır. Maaş artışı, birikmiş ödeneklerin tahsili ve düzenli ödeme talepleri, 1840'lardan Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar yoğun biçimde devam etmiştir. Bazı arzuhaller doğrudan padişaha veya üst makamlara ulaşmış olsa da, çoğunlukla kalıcı çözüme ulaşmamıştır. Evkâf Nezareti'nin kurulmasıyla başlayan merkezileşme süreci, imam-hatipleri kurumsal olarak devletle bütünleştirmiş; ancak mali açıdan daha bağımlı ve kırılğan bir konuma itmiştir. Çalışmada, imam-hatiplerin gelir eşitsizliğinin yalnızca mali krizlerden değil, aynı zamanda merkezi idarenin rasyonelleşme ve kontrol amaçlı reformlarından kaynaklandığı vurgulanmaktadır. 1838 mali reformu ile memuriyetler standart maaş sistemine bağlanmış, ancak altyapı eksiklikleri nedeniyle ödemelerde istikrar sağlanamamış; enflasyonun da etkisiyle reformların hedeflediği fayda gerçekleşmemiştir. Sonuç olarak, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yürürlüğe konulan iktisadî ve idari reformlar, imam-hatiplerin mesleki ve ekonomik konumlarını güçlendirmekten ziyade, onları düşük maaş, ödeme düzensizlikleri ve hayat pahalılığı kısıncasına sürüklemiştir. Bu süreç, imam-hatiplerin toplumsal hiyerarşideki konumlarını zayıflatmış, mesleki itibarlarını aşındırmıştır. Çalışma, söz konusu tarihsel kırılmanın, günümüz din görevlilerinin ekonomik ve kurumsal statüsüne ilişkin tartışmaların kökenini anlamada önemli bir referans sunduğunu vurgulamakta; gelecekteki araştırmalarda bu dönüşümün Cumhuriyet dönemine ve çağdaş din hizmetleri yapısına etkilerinin incelenmesini önermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Cami-Mescit, İmam-Hatip, Malî Buhran, Evkâf Nezareti.

Abstract: This study offers a comprehensive examination of the decline in the economic and institutional status of imam-hatips in the nineteenth-century Ottoman Empire, framed within the broader context of centralization policies and economic reforms. In the Ottoman period, the majority of imam-hatips served in mosques and masjids affiliated with charitable endowments (waqfs), and their salaries were paid directly from waqf

revenues. This traditional financing model was radically transformed with the establishment of the Ministry of Awqaf in 1826 and the fiscal reform of 1838, which mandated that salaries be paid from the state treasury. This shift deprived imam-hatips of the financial autonomy afforded by waqf-based funding, rendering them dependent on the central administration but with diminished guarantees of regular payment. Adopting a qualitative historical analysis, the research draws on Ottoman archival records, waqf deeds, contemporary press sources, and secondary literature to explore the multidimensional changes in the imam-hatips' income system. Findings reveal that although waqf revenues were transferred to the central treasury, these funds were often diverted to cover budget deficits rather than to finance waqf-related expenses and salaries. Consequently, imam-hatip wages remained low and were paid irregularly. Persistent debasements, high inflation, and chronic fiscal crises throughout the nineteenth century caused substantial declines in their real income. Archival evidence indicates that salaries were delayed for months, that some officials received payment for only seven to eight months per year, and that even announcements of forthcoming payments were reported in the press as "good news." Waqf records show that imam-hatip salaries remained unchanged for centuries, losing purchasing power rapidly in the face of rising living costs. Late-nineteenth-century mosque classifications expose stark inequalities in salary scales: while the imams of imperial (selatin) mosques earned around 1,200–1,400 kuruş, those serving in small mosques and masjids subsisted on 350–700 kuruş, far below the contemporary cost of living. This disparity compelled imam-hatips to seek supplementary roles (such as Qur'an reciters, muezzins, or caretakers) and to rely on in-kind assistance—housing allocations, food supplies, and fuel allowances—none of which fundamentally resolved their structural economic hardship. The study further reveals that imam-hatips frequently petitioned the Sublime Porte, both individually and collectively, to demand salary increases, the payment of arrears, and regular disbursements. From the 1840s until the end of the Ottoman Empire, such petitions—some addressed directly to the sultan—rarely resulted in lasting solutions. The centralization process initiated with the Ministry of Awqaf integrated imam-hatips institutionally into the state apparatus but rendered them more financially dependent and vulnerable. The research underscores that income inequality among imam-hatips stemmed not only from fiscal crises but also from reforms aimed at rationalizing and tightening state control. While the 1838 fiscal reform introduced standardized salary systems for state officials, infrastructure deficiencies and persistent inflation undermined these reforms, preventing the intended benefits from materializing. In conclusion, the economic and administrative reforms implemented from the second quarter of the nineteenth century did not strengthen the professional and financial standing of imam-hatips; rather, they exposed them to low wages, irregular payments, and the pressures of inflation. This process weakened their position within the social hierarchy and eroded their professional prestige. The study highlights that this historical rupture provides an essential reference point for understanding the roots of present-day debates on the economic and institutional status of religious officials and recommends further research into the impact of these nineteenth-century transformations on the Republican period and the contemporary structure of religious services.

Keywords: Islamic History, Mosque-Masjid, Imam-Hatip, Financial Crisis, Ministry of Awqaf.

Giriş

Osmanlı döneminde sosyal hizmetlerin tamamı vakıflar tarafından icra edilirdi. Özellikle cami ve mescitlerde görev yapan imam-hatiplerin büyük çoğunluğu, hizmetlerini vakıflara bağlı olarak sürdürmekteydi. Bu sebeple, maaş ve lojman gibi ihtiyaçları da doğrudan bu vakıflar tarafından karşılanırdı. Ancak 19. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan ve ortalarından itibaren hız kazanan modernleşme ve merkezileşme çabaları, yalnızca idarî ve askerî alanlarla sınırlı kalmamış; diğer vakıf görevlileriyle (hademe-i hayrât) birlikte imam-hatiplerin malî statüsünü de köklü biçimde değiştirmiştir. Evkâf Nezareti'nin kurulması ve akabinde gerçekleştirilen maaş reformu, imam-hatip ücretlerinin devlet hazinesinden ödenmesini öngörerek geleneksel finansman düzenini sona erdirmiştir.

Bu köklü ve yapısal değişim, teoride merkezi idarenin kontrolünü artırmayı ve maaş ödemelerinde istikrarı amaçlasa da, uygulamada imam-hatipler açısından ciddi sosyo-ekonomik problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Vakıf gelirlerinin neredeyse tümü merkezi hazineye aktarılmasına rağmen, bu kaynaklar vakıf giderleri ya da personel maaşları yerine, ekseriyetle bütçe açıklarını kapatmak için harcanmıştır. Bunun sonucu olarak, imam-hatip maaşları hem düşük düzeyde kalmış hem de düzensiz ödenmeye başlanmıştır. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde maliyenin iflâsı ile sonuçlanan ekonomik kriz ve buna bağlı olarak yaşanan yüksek enflasyon, imam-hatiplerin satın alma gücünü ciddi oranda azaltmıştır. Bu şartlar altında imam-hatipler, özellikle 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Bâbüalî'ye maaşlarının artırılması ve düzenli ödenmesini talep eden yüzlerce arzuhal sunmaya başlamışlardır.

Osmanlı kamu görevlilerinin ekonomik durumları ile ilgili çeşitli değerlendirmeler sunan araştırmalar varsa da konu ile ilgili mevcut literatür sınırlıdır.¹ Öte yandan 19. yüzyılda meydana gelen uzun vadeli etkiler doğuran ekonomik bunalımların memurların ekonomik durumu üzerindeki etkileri tam anlamıyla ortaya konulmamıştır. Bunun yanı sıra, yüksek enflasyon nedeniyle maaşlarının sürekli erimesi sonucu alım gücü ciddi biçimde azalan memurların, bu koşullar altında devletle geliştirdikleri ilişkiler de yeterince araştırılmamıştır.²

1 1990'lı yılların sonlarından ve 2000'li yılların başlarından itibaren Osmanlı işçi sınıfı ile işçi hareketlerine yönelik araştırmalarda belirgin bir artış yaşanmıştır. Ancak Yıldırım, bu çalışmaların hâlâ yeterli düzeyde olmadığını ve yeni araştırmalara ihtiyaç duyulduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Osmanlı emek tarihi alanında şimdiye kadar yeterince incelenmeyen ve göz ardı edilen önemli bir grup olarak, sayıları yaklaşık 30.000'i bulan memur kesimine dikkat çekmektedir. bk. Kadir Yıldırım, "19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz ve Hayat Pahallılığı Kısacasında Osmanlı Memurları ve İş Bırakma Eylemleri", *Türk Kültürünü İnceleme Dergisi* 32 (2015), 48.

2 Burada vurgulanan husus bu dönemde doğrudan memurların hayat standardını derinlemesine konu edinen çalışmaların azlığıdır. Yoksa dönemin iktisat ve para politikalarına ait çalışmalar az değildir. Coşkun Çakır'ın *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2001); Vedat Eldem'in *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik* (İstanbul: İş Bankası, 1970); Nezih Varcan'ın *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları*, (Ankara: Maliye Bakanlığı, 2000); Yavuz Cezar'ın *Osmanlı Maliyesi'nde Bunalım ve Değişim Dönemi* (İstanbul: Alan Yayıncılık, 2001); Ömer Faruk Bölükbaşı'nın *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat II. Abdülhamid Dönemi'nde Mali İdare* (İstanbul Osmanlı Bankası 2005; Şevket Pamuk'un *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021); Ali Akyıldız'ın *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve*

Bu noktada literatürde belirgin bir boşluk ortaya çıkmaktadır: 19. yüzyıl, Osmanlı maliyesinin krizlerle sarsıldığı, vakıf sisteminin devlet kontrolüne alındığı ve geleneksel finansman mekanizmalarının hızla çözüldüğü bir dönemdir. Ancak bu makro dönüşümün din hizmetlilerinin mikro düzeydeki yaşam koşullarına ve gelir yapısına etkisi, özellikle imam-hatipler bağlamında sistematik olarak analiz edilmemiştir. Bu makale, söz konusu boşluğu doldurmayı amaçlayarak, “imam-hatiplerin 19. yüzyıl boyunca yaşadığı sosyo-ekonomik gerilemeyi” merkezileşme, malî reform ve malî buhran süreçleri çerçevesinde incelemektedir. Özellikle 1826’da Evkâf Nezareti’nin kurulması ve 1838 tarihli malî reform, imam-hatiplerin vakıf temelli maaş sistemini sona erdirmiş; maaşların devlet hazinesinden ödenmesi yönünde köklü bir dönüşüm başlatmıştır. Bu reformlar, teoride mali disiplin ve ödeme istikrarı sağlamayı hedeflese de, uygulamada imam-hatipleri vakıf gelirlerinden mahrum, ödeme güvencesi zayıf bir memur sınıfına dönüştürmüştür. Buna eşlik eden kronik bütçe açıkları, tağşişler ve yüksek enflasyon, imam-hatiplerin reel gelirlerinde ciddi bir erimeye neden olmuştur.

Bu bağlamda çalışma şu temel araştırma sorusuna odaklanmaktadır: 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda merkezileşme politikaları, malî reformlar ve derinleşen malî buhran, imam-hatiplerin vakıf temelli gelir sistemini ve sosyo-ekonomik statülerini nasıl dönüştürmüştür? Bu temel soru çerçevesinde makale şu alt sorulara cevap aramaktadır: Evkâf Nezareti’nin teşkili ve 1838 reformu, imam-hatiplerin maaş düzenlerini hangi açılardan değiştirmiştir? 19. yüzyıl boyunca süren enflasyon ve bütçe krizleri, imam-hatiplerin reel satın alma güçleri üzerinde nasıl bir etki oluşturmuştur? İmam-hatipler, gelir kayıplarına karşı hangi ekonomik uyum stratejilerine başvurmuştur (ek görev, kira yardımı, aynî destekler vb.)?

Osmanlı döneminde “askerî sınıf” olarak tanımlanan yönetici zümreye dahil on iki ilmiye sınıfından birini imam-hatipler teşkil etmektedir.³ Bu zümre, İslâmiyet’in ilk dönemlerine kadar uzanan köklü bir din hizmeti geleneğinin devamı olarak, yalnızca ibadet hayatında değil, sosyal ve kültürel yaşamda da belirleyici roller

Sosyoekonomik Etkileri (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996) bu çalışmaların sadece birkaçıdır. Bu yazarlar içerisinde konuya oldukça iyimser bir bakış açısıyla yaklaşan Şevket Pamuk’un *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017) adlı eserinin “Osmanlı İmparatorluğu’nun Fiyatlar ve Enflasyon” (s. 103-121) ile “Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Avrupa’da Ücretler, 1489-1914” (s. 155-180) başlıkları önemlidir. Ancak oldukça iyimser yaklaşımı yanında çalışmalarının çok uzun bir dönemi kapsadığı ve onlar içinde 19. yüzyılın kısmen yer aldığı dikkatlerden kaçmamalıdır. Değerlendirme için bk. Edhem Eldem, “Genel Kargaşa ve İdare-i Maslahat: XIX. Yüzyılda Osmanlı Para Sistemi”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Süreklilik ve Değişim: Zafer Toprak Armaganı*, ed. Mehmet Ö. Alkan, (İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022), 84-85. Ayrıca Carter V. Findley’in, *Kalemî-yeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020) adlı eserindeki “Maaşlar ve Yaşam Standartları” (s. 315-360) başlığı önemlidir. Ancak bu çalışmaların yüzeysel bir değerlendirmeden öteye geçemediğini “*Osmanlı döneminin son yıllarındaki maaşlar ve fiyatlar hakkındaki araştırmaların mevcut durumu, yaşam standartlarına ilişkin deneme kabilinden bir değerlendirmeden öteye gitmeyi önmektedir ve hatta bu bile güçlüklerle doludur.*” ifadeleri ile açıklayan Findley’in kendisidir. Findley ayrıca “*Ne var ki, elimizde ancak I. Dünya savaşının arifesi için bu tür belirlemeler vardır. Ve bunlarda da büyük dengesizlikler görülmektedir*” demektedir. bk. s. 346, 349.

3 Hazerfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân fi Kavânin-i Âl-i Osman*, haz. Sevim İlgürel (TTK Yayınları, Ankara 1998), 196-197.

üstlenmiştir. Ancak tarihî sürekliliğine ve toplumsal işlevine rağmen imam-hatiplik müessesesi üzerine yapılan akademik araştırmalar oldukça sınırlıdır. Bugüne kadar konuya dair çalışmalar çoğunlukla parça nitelikli veya yerel düzeyde kalmış; arşiv belgelerine dayalı, kapsamlı ve bütüncül bir analiz geliştirilememiştir.

İmam-hatiplik konusunu sistematik biçimde ele alan ilk bilimsel çalışma, Faruk Tut'un *Osmanlılar'da İmam-Hatiplik Müessesesi* adlı yüksek lisans tezidir.⁴ Ancak bu çalışma gerek kapsam gerekse kaynak kullanımı bakımından sınırlı bir inceleme sunmaktadır. Kemal Beydilli'nin *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*⁵ adlı araştırması ise, Soğanağa Camii imamının günlüğünü merkeze alarak imam-hatiplik kurumuna dair kıymetli gözlemler aktarmakla birlikte, konuyu bütüncül bir yapıda ele almamıştır. Bursa özelinde yapılan Ahmet Akın'ın doktora tezi *1575–1600 Tarihli Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Din Görevlisinin Sosyal Hayattaki Rolü*⁶ yerel bir kesiti incelemekte; Murat Akgündüz'ün *Osmanlı Döneminde Cami Hatipliği*⁷ isimli eseri ise oldukça muhtasar bir el kitabı niteliğindedir. Yakın dönemde Metin Gündoğdu'nun *Osmanlı Sarayında Musikîşinas İmam-ı Sultaniler*⁸ başlıklı araştırması, saray imamlarının musiki yönünü incelemesi bakımından orijinal bir katkı sunsa da, imam-hatipliğin sosyo-ekonomik boyutuna değinmemektedir. Son olarak Necati Döğüş'ün *Osmanlı Devleti'nde İmamlık Kurumu: Payitaht İmamları*⁹ adlı eseri, konuyu geniş bir tarihsel ve kurumsal perspektiften ele alan en kapsamlı çalışma olma özelliğini taşımaktadır. Bu araştırmaların dışında kalan çalışmalar ise makale düzeyinde olup konunun sınırlı bir kısmını işleyen araştırmalardır. Bununla birlikte, 19. yüzyılın ekonomik dönüşümleri ve merkezileşme politikalarının imam-hatiplerin gelir sistemleri üzerindeki etkisi bugüne kadar bağımsız bir inceleme konusu yapılmamıştır.

Yöntem açısından çalışma, nitel tarihsel analiz yöntemini benimsemekte; birincil kaynak olarak Osmanlı Arşivi'ne ait 289/14736; 67/3327; 67/3349; 576/29088; 643/32425; 574/28990; 643/32425; 490/24775; 238/11892; 506/25579; 226/11276; 575/29048; 480/24285; 357/18126; 158/7866; 106/5258; 49/2442 nolu *Cevdet Evkâf*; 987/77922; 787/63944; 882/70339; 887/70598; 882/70338; 946/74899; 949/75094; 940/74408; 570/39678; 906/72026; 170/9010; 400/26483; 787/63944; 882/70338; 570/39722; 638/44380; 685/47778; 195/11066; 318/20586; 1240/97186; 516/35102; 140/7184; 75/3736; 209/12126 nolu *İrade Dahiliye*; 416/81; 397/25; 281/55, 217/63; 222/10; 267/80; 268/51;

4 Faruk Tut, *Osmanlılar'da İmam-Hatiplik Müessesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991).

5 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001).

6 Ahmet Akın, *1575-1600 Tarihli Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Din Görevlisinin Sosyal Hayattaki Rolü* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002).

7 Murat Akgündüz, *Osmanlı Döneminde Cami Hatipliği* (İstanbul: OSAV, 2019).

8 Metin Gündoğdu, *Osmanlı Sarayında Musikîşinas İmam-ı Sultaniler* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

9 Necati Döğüş, *Osmanlı Devleti'nde İmamlık Kurumu: Payitaht İmamları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2024).

319/28; 222/19; 263/93; 229/29; 274/68; 275/47; 230/99; 267/100 nolu *Sadâret Mektûbi Kalemi Nezâret ve Devâir Kalemi* başta olmak üzere Maliyeden Müdevver, Hatt-ı Hümâyûn ve Yıldız Tasnifleri gibi farklı fonlarda yer alan belgeleri incelemektedir. Buna ek olarak, Fatih, Ayasofya, Süleymaniye, Nuruosmaniye, Bayezid Mihrimah Sultan gibi selatin cami vakfiyeleri, *Basiret Gazetesi* gibi dönemin gazeteleri ve 38422, 32073, 38853 nolu *Evkaf Defterleri* ile 21853 nolu *Haremeyn Muhasebesi Kalemi Defteri* gibi bütçe defterleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Belgelerdeki maaş kayıtları, akçe ve kuruş cinsinden verilerle tablolara dönüştürülmüş bu yöntemle, imam-hatiplerin reel gelirlerindeki değişim nicel ve nitel yönleriyle ortaya konulmuştur.

Çalışma, 1826–1918 yılları arasındaki dönemi kapsamakta olup, coğrafi olarak İstanbul merkezli örneklemeler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu tercihin sebebi, İstanbul merkezli arşiv belgelerinin yoğunluğu ve bu belgelerin imam-hatip maaş sisteminin merkezileşme sürecini en net biçimde İstanbul üzerinden izleme imkânı sunmasıdır. Öte yandan İstanbul merkezli bulgular, Osmanlı genelini temsil etmekle birlikte, tüm Osmanlı ölçeğinde din hizmetleri teşkilatının mali dönüşümüne de ışık tutmaktadır.

Bu yönüyle çalışma, Osmanlı'da din hizmetlilerinin kurumsal dönüşümünü yalnızca idari veya teolojik bir çerçevede değil, ekonomik tarih ve sosyal tarih perspektiflerinin kesişiminde inceleyen ilk kapsamlı araştırmalardan birini temsil etmektedir. Arşiv verileriyle desteklenen bu analiz, imam-hatiplerin yoksullaşma sürecini yalnızca bireysel bir geçim sorunu olarak değil, vakıf sisteminin devletleşmesiyle ortaya çıkan yapısal bir malî kırılma olarak değerlendirmektedir.

1. 19. Yüzyılda Osmanlı Malî Buhranı: Sebepleri, Seyri ve Sonuçları

18. yüzyıl sonlarında yaşanan askerî yenilgiler¹⁰ ve Avrupa devletlerine verilen kapitülasyonlar Osmanlı maliyesini zayıflattı.¹¹ 19. yüzyıla gelindiğinde, isyan ve savaşlar nedeniyle artan askerî harcamalar bütçenin yarısını aşar hale geldi; savaş dönemlerinde bu oran daha da yükseldi.¹² 1853 Kırım Savaşı, krizi derinleştiren dönüm noktalarından biri oldu. Savaş giderleri için önce kâğıt para basımı, ardından 1854'te ilk dış borçlanma yoluna gidildi.¹³ Bu süreç, sonraki yıllarda kronik borçlanma alışkanlığına dönüştü.¹⁴

10 Osmanlı Devleti 1800 ile 1918 yılları arasındaki 118 senenin 53'ünde savaş halindeydi. 19. yüzyılın ilk 50 yılının 32'sinde, birden fazla ülkenin orduları ile; 1850'den sonra ise 21 ülkenin ordusu ile savaşılmıştı. Osmanlı Devleti'nin girmiş olduğu savaşlar nedeniyle sadece savaş harcamaları artmamış, işçi sayısı azalmış, tarım arazileri savaş alanı haline gelince ziraat yapılamamış, ticaret durmuş, fabrika ve atölyeler harap olmuştu. bk. Quataert, "İslahat Devri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (Eren Yayıncılık, İstanbul 2006), 2/913.

11 Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, 27-28.

12 Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 181.

13 Özer Özçelik, "1875 Maratoryumundan Düyun-i Umumiye İdaresine Osmanlı Ekonomisi", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu* (Ankara: TTK, 2014), 10.

14 Osmanlı Devleti'nde 1783'te Kırım'ın işgali sonrası gündeme gelen dış borçlanma, 1854'te başlayıp 1875'te mali iflasa kadar 16 kez tekrarlanmış, 241,9 milyon Osmanlı lirası borçlanmaya karşılık sadece 127,5 milyon lira net gelir sağlanmıştır. Bütçe ve dış ticaret açıkları nedeniyle artan borçlar 1875'te ödenemez hale gelmiş, Avrupa

1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Rusya'nın talep ettiği 1 milyar 410 milyon rublelik savaş tazminatı maliyeyi felce uğrattı. Bu savaş, mali, iktisadî ve sosyal alanlarda telafisi imkânsız tahribatlar bıraktı.¹⁵ Toprak kayıpları özellikle ekonomik açıdan verimli ve nüfusu yoğun bölgelerin elden çıkmasına yol açarak devlet gelirlerini ciddi biçimde azalttı.¹⁶

19. yüzyılın ilk yarısında uygulanan taşıyış politikaları, akçenin gümüş içeriğini %83 oranında düşürdü;¹⁷ bu süreçte temel gıda fiyatları 12–15 kat arttı.¹⁸ Bu hızlı değer kaybı, Osmanlı tarihinin en büyük enflasyon dalgasını doğurdu.¹⁹ Baltalimanı Antlaşması (1838) ile serbest ticaretin yayılması, başarısız maliye reformları ve kâğıt para uygulamaları mali yapıyı daha da kırılgan hale getirdi. 1840'tan itibaren tedavüle giren kâime, değer kaybı nedeniyle halkın alım gücünü hızla eritti;²⁰ 1883'e gelindiğinde altın lira karşısında bin 300 kuruşa kadar geriledi.²¹

Sonuç olarak 19. yüzyılda Osmanlı maliyesi, yüksek enflasyon, sürekli bütçe açıkları, artan borçlanma ve ödemelerde düzensizliklerle karşı karşıya kaldı. Bu kriz, özellikle sabit gelirli memur ve ulema sınıfını ağır biçimde etkileyerek toplumsal huzursuzluğun ve ekonomik daralmanın başlıca nedenlerinden biri haline geldi.²²

2. İmam-Hatiplerin Ekonomik Durumlarını Etkileyen Diğer Gelişmeler

19. yüzyılda imam-hatiplerin yaşadığı ekonomik zorlukların yalnızca mali buhlarla açıklanması yetersizdir. Yüzyılın başından itibaren merkezî idareyi güçlendirmek, devlet yapısını rasyonelleştirmek ve siyasi otoriteyi pekiştirmek amacıyla gerçekleştirilen reformlar,²³ doğrudan imam-hatiplerin mali statüsünü etkilemiş

desteği kaybedilmiş ve 1882'de Düyün-ı Umumiye İdaresi kurulmuştur. Daha geniş bilgi için bk. A. Cevdet Paşa, *Maruzat*, haz. Yusuf Halaçoğlu (İstanbul Çağrı Yayınları, 1980), 223; Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, 18-21, 64-66, 68-69, 71, 74-75; Özçelik, "1875 Maratoryumu'ndan Düyün-i Umumiye İdaresine Osmanlı Ekonomisi", 12-15.

15 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK, 2000), 8/422.

16 1811–1856 arasında Mısır, Besarabya, Sırbistan, Yunanistan, Abhazya ve Eflak-Boğdan Osmanlı hâkimiyetinden çıktı. 1878'de Kıbrıs İngiltere'ye geçti; aynı yıl Bosna-Hersek, Bulgaristan, Kars ve Ardahan kaybedildi. 1876'daki Bulgar, Sırp ve Karadağ isyanları bastırıldı da 1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı'na zemin hazırladı. 93 Harbi sonrası Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) ile sınırlar 287.510 km² daraldı. Kısa süre sonra Tunus ve Mısır da elden çıktı. bk. Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 736-737, 747; Quataert, "İslahat Devri", 2/893.

17 Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 187.

18 Nuruosmaniye Külliyesi imaret giderleri ile alakalı veriler incelendiğinde söz konusu dönemde safranın 16 kat, etin 11 kat, Mısır'dan ithal edilen pirincin 10 kat, tereyağının 10 kat, odunun 9 kat, zeytinyağının 8 kat, soğan ve tuzun 5 kat arttığı görülmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Osman Taşkın, *Nuruosmaniye Külliyesi'nin Fiziki, İdari, Mali ve Sosyo-Ekonomik Yapısı* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2017), 217; Mutfak giderleri ile ilgili fiyat artış oranlarını görmek için bk. Tablo 3. 19; Tablo 3. 1; 3. 2; 3. 3; 3. 4; 3. 5; 3. 6; 3. 7.

19 19. yüzyılın başından 1850 yılına kadar süren güçlü enflasyon dalgasını gösteren fiyat endeksi için bk. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 234, Grafik A. 1.

20 Bâbiâli çok sıkıntılı dönemlerde üç defa banknot bastı (1840-1863; 1876-1883; 1914-1922). Bk. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, 320-321.

21 Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, 354.

22 Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, 116.

23 Quataert, "İslahat Devri", 2/887.

ve mevcut sıkıntıları derinleştirmiştir. Bu bağlamda en önemli adım, 1826'da II. Mahmud tarafından kurulan Evkâf Nezareti olmuştur.²⁴ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra ulemanın nüfuzunu kırmak isteyen II. Mahmud, vakıfların idaresini merkezileştirerek yüksek meblağlara ulaşan vakıf gelirlerini devlet kontrolüne almış, bu kaynakları yeni reformların finansmanında kullanmıştır.²⁵

Vakıf gelirlerinin merkezi hazineye aktarılması, cami ve vakıf binalarının bakım-onarım bütçelerinin ve hademe-i hayrat maaşlarının kısılmasına yol açmış ve maaş ödemeleri düzensizleşmişti.²⁶ Bu durum, imam-hatipleri vakıf çalışanı olmaktan çıkarıp maaşlarını devletten alan memurlar haline getirmiştir. 1891'de yeniden inşa edilen Selim Efendi Mescidi imamı ile 1898'de Sadullah Paşa Mescidi imam ve müezzininin maaşlarının doğrudan hazineye devredilmesi, bu dönümün tipik örnekleridir.²⁷

İmam-hatiplerin mali statüsünü değiştiren bir diğer önemli adım, 1838 tarihli maliye reformu olmuştur. Bu reformla kamu görevlileri, hizmet karşılığı tahsisat yerine düzenli maaşa bağlanmıştır.²⁸ Amaç, rüşveti önlemek ve halkın resmî işlemlerini ücretsiz hale getirmektir. Önceki sistemde memurlar, evrak ücreti, harç, bahşiş, hibe gibi yollarla ek gelir elde edebiliyor ve sınırlı bir özerklik kazanabiliyordu. Yeni maaş sistemi bu ayrıcalıkları kaldırarak tüm görevlileri merkezi yönetime daha bağımlı hale getirmiştir.²⁹ Ancak uygulama, gerekli altyapı ve hazırlık yapılmadan yürürlüğe konulduğundan kısa sürede sorunlar ortaya çıkmıştır.³⁰

Maaşlar bazı dönemlerde yüksek belirlenmiş,³¹ görev değişiklikleri sırasında ise düşürülmüştür. Ayrıca 1867, 1875, 1879, 1897 ve 1909 yıllarında maaş indirimleri yapılmış; 1880'de ise "Tensik-i Maâşât Kararnamesi" ile %10'luk genel bir kesinti uygulanmıştır. Bununla birlikte, en büyük problem maaşların düzenli ödenmemesiydi.³² Savaş ve kriz dönemlerinde ödemeler aylarca gecikmekte, memurlar yılda ancak 7-8 aylık maaş alabilmekteydi.³³ Maaş ödemelerinin yapılabildiğine dair haberler gazetelerde "müjdeli bir haber" olarak duyuruluyordu.³⁴

24 Evkâf Nezareti'nin kuruluşunda; vakıf idaresinin merkezileşmesi, yolsuzlukların önlenmesi, gelirlerin devletin diğer alanlarına aktarılması, ulemanın nüfuzunun sınırlandırılması ve Batlıların memnun edilmesi gibi iç ve dış etkenler rol oynamıştır. bk. Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 69.

25 Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, 147.

26 Bk. Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmani* (İstanbul: Karabet Matbaası, 1315), 2/422.

27 Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye [İ. DH]*, No. 1240, Gömlek No. 97186; Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Şûrâ-yı Devlet [İ. ŞD]*, No. 144, Gömlek No.3; Ayrıca bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâbiâli Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 1094, Gömlek No. 81994.

28 Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, 316.

29 Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, 108.

30 Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, 315.

31 Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, 108.

32 Ed. Engelhardt, *Tanzimat*, çev. Ayda Düz (İstanbul Milliyet Yayınları, 1976), 29.

33 Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, 322; Ali Said, *Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, haz. Ahmet Nezih Galitekin (İstanbul: Nehir Yayınları, 1994), 59.

34 Memurlara aylıkları verildikten sonra askerlere de birer maaş ödemesi yapılacağı haberleri için bk. 19 Ağustos 1879/1 N 1296, *Tercüman-ı Hakikat*, no. 352, 1.

Arşiv belgeleri, maaş düzensizliğinin yaygınlığını gözler önüne sermektedir. Örneğin, 1872’de Mektûbî-i Sadr-ı Âli memurlarına bir yıl önceki dört aylık maaşları toplu olarak ödenmiş; Tercüme Odası memurları da benzer şekilde gecikmiş maaşlarını aylar sonra alabilmiştir.³⁵ 1879’da II. Abdülhamid, asker maaşlarının ve erzak borçlarının ödenmesi için para bulunmasını istemiş;³⁶ 1883’te Zaptiye Nezareti personelinin 374 bin kuruş tutarındaki maaşı tedahülde kalmıştır.³⁷ Aynı yıl padişah, memurların uzun süredir maaş alamadığını ve “sefalet içinde” olduklarını bizzat ifade etmiştir.³⁸

Bu sorun, sadece alt rütbeli memurlarla sınırlı değildi. Yüksek rütbeli görevliler ve hanedan mensupları da maaşlarını düzenli alamamıştır. Veliht Reşad Efendi 1295 ve 1296 senelerine ait maaşlarını alamamış,³⁹ Şehzade Nureddin Efendi’nin yedi aylık maaşı tedahülde kalmış,⁴⁰ eski Hariciye Nâzırı Aleksandr Paşa dört ay maaş alamamıştır.⁴¹ Hanedan mensuplarından Mâhitab Hanım’ın da ödenmeyen maaşlarının yalnızca bir kısmı hızlıca ödenebilmiştir.⁴²

Bu tablo, imam-hatiplerin de dahil olduğu geniş bir memur kesiminin maaş düzensizliklerinden etkilendiğini göstermektedir. Evkâf Nezareti’nin kuruluşuyla başlayan merkezileştirme süreci, imam-hatiplerin vakıf temelli mali bağımsızlığını ortadan kaldırmış; 1838 mali reformuyla birlikte devlet hazinesine bağımlılık artmış, ancak ödeme güvencesi sağlanamamıştır. Sık kesintiler, enflasyon ve kronik gecikmeler, imam-hatiplerin ekonomik kırılmasını derinleştirmiştir. Netice itibarıyla, 19. yüzyılın başlarından itibaren süreklilik kazanarak devam eden ve yüzyılın son çeyreğinde buhran düzeyine ulaşan ekonomik kriz ile aynı yüzyılda uygulanan reformlar -bu reformlar imam-hatipleri kurumsal olarak devletle bütünleştirmiş olsa da-, imam-hatipleri malî açıdan daha güvencesiz ve bağımlı bir pozisyona itmiştir. Vakıf gelirlerinden mahrumiyet, maaş sisteminin istikrarsızlığı ve ödemelerdeki düzensizlikler, bu meslek grubunun sosyal ve ekonomik statüsünde gerilemeye yol açmıştır.

3. Malî Buhran ve İktisâdi Krizler Karşısında İmam-Hatipler

Gerek mali reformlar sonucu istikrarsızlaşan maaş ödemeleri ve gerekse ekonomik kriz ile bunun sonucu olan yüksek enflasyon, memur kesiminin alım gücü-

35 Fındley, *Kalemîyeden Mülkiyeye*, 322.

36 BOA, *İ. DH*, No. 787, Gömlek No. 63944.

37 BOA, *İ. DH*, No. 882, Gömlek No. 70339.

38 BOA, *İ. DH*, No. 887, Gömlek No. 70598.

39 Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y. MTV]*, No. 16, Gömlek No. 84.

40 BOA, *İ. DH*, No. 946, Gömlek No. 74899. Saltanat ailesinden maaşları tedahülde kalan kişi sadece Şehzade Nureddin değildi. Birçok sultan ve şehzadenin birikmiş maaşları için bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Maliye Nezareti Maruzatı [Y. PRK. ML]*, No. 18, Gömlek No. 48; No. 5, Gömlek No. 11; BOA, *İ. DH*, No. 940, Gömlek No. 74408; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa [Y. PRK. HH]*, No. 6, Gömlek No. 52; No. 3, Gömlek No. 22; Ayrıca bk. Osmanlı Arşivi, (BOA), *Yıldız Sadaret Husûsi Maruzat Evrakı, [Y. A. HUS]*, No. 180, Gömlek No. 10.

41 BOA, *İ. DH*, No. 882, Gömlek No. 70338

42 BOA, *İ. DH*, No. 949, Gömlek No. 75094.

nü ciddi biçimde azaltmıştır. Bu nedenle bazıları görevlerinden ayrılmış,⁴³ bazıları ise maaşlarının artırılması ve düzenli olarak ödenmesi amacıyla Bâbü'lî'ye sürekli arzuhaller sunmuştur.⁴⁴ Söz konusu gruplardan biri imam-hatiplerdi. Selâtin camii imam-hatiplerinden mescit imamlarına kadar bütün cami imamları, maaşlarının artırılması veya birikmiş ödeneklerinin verilmesi talebiyle Bâbü'lî'ye bireysel yahut toplu dilekçeler göndermekteydi.

Arşiv kayıtlarına göre maaşlar ile ilgili istidalar 19. yüzyılın ortalarından itibaren görülmeye başlanmış ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına değin yoğun bir şekilde sürmüştür. Söz gelimi 17 Mayıs 1843 tarihli belgede Ayasofya-i Kebir Camii imamları düşük maaşları ve lojman eksikliği sebebiyle fodula, maaş ve meşrutada talebinde bulunmuş ancak sadece 150 kuruş kira yardımı tahsis edilebilmiştir.⁴⁵ 16 Aralık 1858 tarihli tezkirede Kebir Kilise Camii imam ve hatipleri maaşlarının yetersizliğinden şikâyet ederek zam talebinde bulunmuşlardı.⁴⁶ 4 Kasım 1861 tarihli belgede Yüşa Camii imam-hatibi Mehmet Efendi, günlük 2 akçe maaş ile geçinemediğini ifade ederek maaş artışı talep etmiştir.⁴⁷ Benzer şekilde 26 Ocak 1859 tarihli kayıta Hırka-i Şerîf imamları da zam istemişlerdi.⁴⁸

Bireysel talepler yanı sıra, toplu zam istidalarına dair çok sayıda örnek de mevcuttur. 1 Haziran 1835 tarihli kayıta İstanbul'daki vüzera camii imam, hatip ve görevlileri topluca maaş zammı talebinde bulunmuşlardı.⁴⁹ 30 Temmuz 1857 tarihli kayıta İstanbul'daki bazı mahalle imam ve hatipleri diğerlerine yapılan zamlar doğrultusunda benzer taleplerde bulunmuşlardı.⁵⁰

30 Temmuz 1858 tarihli tezkirede, imam ve hatiplerin maaş artışı taleplerinin karşılanmamış olabileceği, zira aynı doğrultuda yeniden toplu bir arzuhal gönderdiklerinin kaydedildiği ve gereğinin yapılmasının emredildiği görülmektedir.⁵¹ 18 Mayıs 1859 tarihli kayıta ise vüzera camii imamlarının, selâtin camii imamlarına yapılan maaş artışlarının kendi maaşlarına da uygulanmasını talep ettikleri belirtilmiş ve bu talebin yerine getirilmesi istenmiştir.⁵²

43 Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası*, 160-162.

44 Fatih, Bayezid ve Ayasofya dersîamları 25 Receb 1301 tarihinde toplu olarak kaleme aldıkları arzuhalde kendilerine ödenen maaşla ancak "kût-ı lâ-yemût" ile ailelerini geçindirebildiklerini bunun da düzenli olarak ödenemediğini, tedahülde kalan altı aylık maaşlarını hala alamadıklarını belirterek bu meblağın ödenmesini istiyorlardı. 26 Receb'te mabeynden yazılan iradede bu meblağın hemen ödenmesi hatta ödendiğine dair verilen ilmhâberin akşam vakti mabeyne takdim edilmesi emrediliyordu. bk. *YA. HUS*, No. 176, Gömlek No. 56-5.

45 BOA, *İ. DH*, No. 75, Gömlek No. 3736.

46 BOA, *A. MKT. NZD*, No. 274, Gömlek No. 68

47 BOA, *İ. DH*, No. 489, Gömlek No. 33061. (5 Mayıs 1862 tarihli tezkireye göre Mehmed Efendi'nin zam talebi kabul edilmişti. bk. BOA, *A. MKT. NZD*, No. 416, Gömlek No. 81.)

48 BOA, *A. MKT. NZD*, No. 275, Gömlek No. 47. Diğer örnekler için bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı [A. MKT. MHM]*, No. 131, Gömlek No. 89; BOA, *İ. DH*, No. 140, Gömlek No. 7184; No. 209, Gömlek No. 12126.

49 Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkâf Defterleri [EV. d]*, No. 32073.

50 BOA, *A. MKT. NZD*, No. 230, Gömlek No. 99.

51 BOA, *A. MKT. NZD*, No. 267, Gömlek No. 100.

52 BOA, *A. MKT. NZD*, No. 281, Gömlek No. 55.

Bu vesikalar, imam-hatiplerin ekonomik taleplerini giderek daha örgütlü ve sistematik biçimde ilettiklerini ortaya koymaktadır. Nitekim 1884 yılında İstanbul'da görev yapan ve maaşlarını düzenli alamayan selâtin camii imam-hatiplerinin, doğrudan II. Abdülhamid'e sunmak üzere hazırladıkları toplu arzuhal girişimi, Yıldız Sarayı nezdinde ciddi bir kaygıya neden olmuştur.⁵³

Bu arada diğer devlet memurlarında olduğu gibi imam-hatiplerin de maaşları sürekli tedahülde kalmakta ve ödemelerin gecikmesi büyük mağduriyetlere yol açmaktaydı. İmâm-ı sultânilerin dahi tedahülde kalmış maaşlarını alabilmek için yoğun çaba sarf ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Hünkâr İmamı Yusuf Efendi 5 Aralık 1886 tarihli hülâsaya göre Dahiliye veznesine müracaat etmiş ancak Maliye'ye yönlendirilmişti.⁵⁴ 15 Mart 1888 tarihli makbuzda ise Yusuf Efendi'nin üç aya ait toplam 13.500 kuruş maaşının biriktiği; İmam-ı Şehriyârî-i Sâni Râşid Efendi'nin de dört aylık toplam 13.500 kuruş maaşının tedâhül ettiği belirtilmektedir, bu meblağların gecikmeli olarak Defter-i Hâkânî veznesinden tahsil edildiği ifade edilmektedir.⁵⁵ Aynı şekilde 5 Haziran 1893 tarihli hulasada Şûrâ-yı Devlet imamı Ali Rıza Efendi, 1308 senesine ait bin 800 kuruş tutarındaki 6 aylık mütedahil maaşının ödenmesi için Bâbîâlî'ye başvuruda bulunmuş,⁵⁶ daha sonra 1309 yılına ait tedahülde kalmış maaşlarını da ekleyerek toplamda 2.121 kuruşun ödenmesini talep etmiştir.⁵⁷ 23 Mart 1876 tarihli arzuhalde ise Topkapı Sarayı'ndaki Sofa Camii imam-hatibi Hafız Ahmed Efendi, birikmiş 1.400 kuruşluk maaşının kendisine ödenmesini talep etmiştir.⁵⁸

4. Osmanlı'da İmam-Hatiplerin Ücretlendirilmesi ve Ekonomik Konuları

Osmanlı Devleti'nde camiler istisnasız ya bizzat vakıf veya vakfın bir parçasıdır. Bu sebeple imam-hatiplerin maaşları da görev yaptıkları vakıflar tarafından ödenirdi. Zira devlet bu tür dinî ve sosyal hizmetleri tamamen vakıflara bırakmıştı.⁵⁹ Saraylarda, devlet dairelerinde, kalelerde ve devlet ricalinin konaklarında görev yapan imamlar ise, maaşlarını hazine,⁶⁰ mukâtaa ve gümrük,⁶¹ zeâmet ve tımar;⁶²

53 Osmanlı Arşivi. (BOA), *Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı* [Y. A. HUS], No. 176 Gömlek No. 55.

54 Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemi* [DH. MKT], No. 1389, Gömlek No. 71.

55 Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Defter-i Hakani Nezâreti Maruzatı*, [Y. PRK. DFE], No. 1, Gömlek No. 9.

56 BOA, *BEO*, No. 214, Gömlek No. 16035.

57 BOA, *BEO*, No. 459, Gömlek No. 34425.

58 BOA, *TS. MA. e*, No. 599, Gömlek No. 55.

59 Yediylidiz, 18. *Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 41-42. Arşiv vesikalarında cami ve mescitler vakıf olarak anılmaktadır. bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Evkaf* [C. EV], No. 158, Gömlek No. 7866; No. 123, Gömlek No. 6113; Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayûn* [HAT], No. 629, Gömlek No. 31090; Ayrıca bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emîri Ahmed* [AE. SAMD. III], No. 173, Gömlek No. 16889.

60 Bk. BOA, *İ. DH*, No. 570, Gömlek No. 39678; No. 570, No. 39722; *İ. DH*, No. 638, Gömlek No. 44380; No. 685, Gömlek No. 47778; Osmanlı Arşivi (BOA) *İrade Maliye* [İ. ML], No. 34, Gömlek No. 45-3.

61 Bk. BOA, *C. EV*, No. 357, Gömlek No. 18126; No. 106, Gömlek No. 5258; BOA, *HAT*, No. 1543, Gömlek No. 52-2.

62 Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler* [MAD. d], No. 19537; Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Askeri* [C. AS], No. 421, Gömlek No. 17449; BOA, *İ. DH*, No. 195, Gömlek No. 11066; Ayrıca bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektubi Kalemi Evrakı* [A. MKT], No. 203, Gömlek No. 14.

ya da harac ve cizye gelirlerinden⁶³ alırlardı. Ancak 19. yüzyılda bu tür kaynaklardan maaş alan imam sayısı oldukça azalmıştı. İmamların çoğu, bir vakıf olarak inşa edilen camilerden veya bu camilerin bağlı olduğu vakıflardan maaş alırlardı. Selâtin camilerinde görev yapan imamların maaşları küçük cami ve mescitlerde görev yapanlara kıyasla daha yüksekti. Osmanlı döneminde imam ve hatiplerin aldıkları maaş miktarlarını tayin evrakları, beratlar ve vakfiyeler aracılığıyla tespit etmek mümkündür. Bazı vakfiyelerde yer alan maaşlar şu şekildedir:⁶⁴

Tablo 1. Osmanlı Dönemine ait bazı vakfiyelere göre imam-hatiplerin maaşları

Cami isimleri	İmam	Hatip
Ayasofya Camii	21 akçe	15 akçe
Fatih Camii	10 akçe	30 akçe
Süleymaniye Camii	10 akçe	30 akçe
Bayezid Camii	10 akçe	25 akçe
Yeni Camii	30 akçe	40 akçe
Mihrimah Sultan Camii	8 akçe	
Çorlulu Ali Paşa Camii	20 akçe	
Nuruosmaniye Camii	65 akçe	50 akçe
Gurebâ-i Müslimîn Hastahanesi Camii	160 kuruş	120 kuruş

Tabloda yer alan selâtin ve vüzerâ camilerine ait vakfiyeler incelendiğinde, imam ve hatip maaşlarının günlük 10 ile 50 akçe arasında değiştiği anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın ortalarına ait arşiv belgelerinde bu maaşların günlük/akçe ya da aylık/kuruş birimleriyle kaydedildiği; yüzyılın ortalarından sonra ise genellikle aylık ve kuruş üzerinden verilmeye devam edildiği görülmektedir.

Yapılan araştırmalar vakfiyelerde kaydedilen maaş miktarlarının yüzyıllarca değişmediğini ortaya koymaktadır. Örneğin, Fatih Külliyesi'nde 15. yüzyılda 50 akçe olan müderris maaşı 18. yüzyıl ortalarına gelindiğinde de aynı kalmış; keza sahn müderrislerine ödenen 50 akçelik maaş 19. yüzyıl başlarına kadar değişme-

63 Bk. BOA, C. EV, No. 427, Gömlek No. 21612; No. 289, Gömlek No. 14736. Ayrıca bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Saray* [C.SM]. No. 19, Gömlek No. 990.

64 *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938), 247-248, 248-250, 304-306; *Süleymaniye Vakfiyesi*, haz. E. Kemal Kürkcüoğlu (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1962), 33; *İstanbul'da Sultan II. Bayezid Külliyesi ve Arapça ve Osmanlıca Vakfiyeleri*, haz. Recep Akakuş (İstanbul: Bayezid Camii ve Külliyesini Koruma Derneği, 2011), 345-346; H. Ahmet Arslantürk, *Turhan Valide Sultan Vakfiyesi* (İstanbul: Okur Kitaplığı, 2012), 76-77, 81; İbrahim Ateş, "Vakfiyeler Göre Din Görevlileri'nde Aranan Özellikler ve Sağlanan Ekonomik İmkânlar", *Diyanet Dergisi* 4 (1991), 208-209; *Sultan III. Osman Vakfiyesi*, haz. Ali Öngül, (Manisa: CBÜ Yüksek Öğrenim Vakfı, 2003), 7-8; Cihan Aksoy, *Valide Sultan Vakıflarının Sosyo-Ekonomik Etkileri Bezm-i Alem Valide Sultan Vakıfları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 127.

miş; 1470 yılında 10 akçe olarak tespit edilen muvakkit maaşı, 1860 yılına kadar sabit kalmıştır.⁶⁵ Benzer şekilde Nuruosmaniye Külliyesi imam-hatip maaşları da yaklaşık bir asır boyunca değişmemiştir.⁶⁶

Tablo 2. Nuruosmaniye Camii imam-hatip maaşları

Görevler	Vakfiyedeki Tutar (Akçe)	1756-1800 (Akçe)	1800-1860 (Akçe)	1879 (Kuruş)	1917 (Kuruş)	1917-1925 (Kuruş)
Hatip	50	50	50	441,10	793,30	793,30
Birinci İmam	65	65	65	460,00	810,30	1.400
İkinci İmam	60	60	60	462,50	660,35	1200
Üçüncü İmam	60	60	60	462,50	Kaldırıldı	

Not: Bu tablo Nuruosmaniye Camii'nde görev yapan imam ve hatiplere ait maaşların yıllara göre değişimini göstermektedir. 1756-1860 yılları arasındaki maaşlar akçe cinsinden; 1879 sonrası ise kuruş cinsindedir. Camiye ait olan üçüncü imamlık kadrosu 1917 yılında kaldırılmıştır.

Halbuki 19. yüzyıla kadar geçen bu uzun zaman diliminde birçok ekonomik kriz yaşanmış, özellikle 1808-1839 yılları arasında yoğun olmak üzere defalarca taşışşe gidilmiştir. Bu taşışşelerin bir sonucu olarak 19. yüzyılın başlarından ortalarına kadar süren güçlü enflasyon dalgası esnasında fiyatlar on iki ila on beş kat artmıştır.⁶⁷

1757-1758'de külliye giderlerinin %27'sini oluşturan maaşlar, 1832'de %15,32'ye gerilemiştir. Masraflar artarken vakfiyedeki sabit maaşların korunması, özellikle gıda fiyatlarındaki yükseliş karşısında reel ücretleri eritmiş; 1811-1845'te alım gücü 1756'ya göre on kattan fazla azalmıştır. Yalnızca müderris ve vaizler geçinebilecek gelir elde etmiş, diğer personel ek kazanç yollarına yönelmiştir.⁶⁸ Süleymaniye Vakfı'ndaki maaş ödemeleri de 19. yüzyılın ilk yarısındaki hızlı fiyat artışlarının gerisinde kaldığı için vakıf giderleri içindeki payı büyük ölçüde azalmıştır. 1585-1586 malî yılında bütçenin %59'unu oluşturan maaş ödemeleri, 1836-1837'de %15,6'ya, 1838'de ise %16,8'e gerilemiştir. Buna karşılık, alımlarda kısıntı yapılmasına rağmen imaret mutfağı harcamalarının bütçedeki payı aynı dönemde %22,2'den %57,1'e yükselmiştir.⁶⁹ Bu veriler, maaşları yüzyıllarca değişmeyen diğer hademe-i hayrat gibi imam-hatiplerin içerisine düştükleri ekonomik sıkıntının vehâmetini göstermesi bakımından manidardır.

65 Daha geniş bilgi için bk. Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi* (Ankara: TTK, 2003), 136-139.

66 Osman Taşkın, *Nuruosmaniye Külliyesi'nin Fiziki, İdari, Mali ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, 303, bk. Tablo 5.1.

67 Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, 110.

68 Daha geniş bilgi için bk. Taşkın, *Nuruosmaniye Külliyesi'nin Fiziki, İdari, Mali ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, 205-209.

69 Tefrik Güran, *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar: Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 36, 44; Ayrıca bk. Tablo. 11.

Vakfiyelere ek olarak 19. yüzyıldaki imam maaşları hakkında dönemin reel maaşlarını içeren daha somut verilere ulaşmak için arşiv vesikaları önemli bir kaynaktır. Bu yüzyıla ait yüzlerce belgeden seçilen bazı örnekler aşağıda sıralanmıştır:⁷⁰

Tablo 3. Arşiv vesikalarında yer alan imam-hatip maaşları

İmam-hatiplerin Akçe cinsinsinden günlük maaşları			
Cami/Mescid Adı	Görevler	Günlük Ücret (Akçe)	Tarih (Miladi)
Bali Hoca Mescidi	İmamlık	2	1867-1868
Yahya Çelebi Camii	İmamlık	3	1893-1894
Arab Hekim Camii	İmamlık	4	1865-1866
Hacı Timurtaş Cami	İmamlık, Yasinhanlık, tevliyet	5	1858-1859
Kepençi Ali Çelebi Mescidi	İmamlık	6	1854-1855
Kâtip Sinan Efendi Mescidi	İmamlık	6	1868-1869
Bakkalzade Mehmed Çelebi Mescidi	İmamlık	7	1851-1852
Alaaddin Efendi Mescidi	İmamlık, müezzinlik, kayımlık	10	1866-1867
Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa Camii	İmamlık	10	1863-1864
Hoca Hamza Mescidi	İmamlık	12	1861-1862
Tophane Kârhânesi Mescidi	İmamlık	14	1809-1810
Hüsam Bey Mescidi	İmamlık, muallimlik	15	1813
İshak Paşa Camii	İmamlık ve hatiplik	19	1866-1867

70 BOA, C. EV. No. 67, Gömlek No. 3327; No. 67, Gömlek No. 3349; No. 576, Gömlek No. 29088; No. 643, Gömlek No. 32425; No. 574, Gömlek No. 28990; No. 643, Gömlek No. 32425; No. 49, Gömlek No. 2442; No. 490, Gömlek No. 24775; No. 238, Gömlek No.11892; No. 506, Gömlek No. 25579; No. 226, No. 11276; No. 575, Gömlek No. 29048; No. 480, Gömlek No. 24285; No. 357, Gömlek No. 18126; No. 9, Gömlek No. 435; No. 139, Gömlek No. 6904; Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Maarif [C. MF]*, No. 142/7053; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı*, [Y. A, RES]. No. 101, Gömlek No.13; No. 62, Gömlek No.18; Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Berat [EV. BRT]*. No. 183, Gömlek No. 5; BOA, S.D. No. 122, Gömlek No.34; BOA, İ. DH. No. 318, Gömlek No. 20586; No. 1240, Gömlek No. 97186; No. 516, Gömlek No. 35102; No. 140, Gömlek No. 7184; No. 75, Gömlek No. 3736; Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Meclis-i Vâlâ [İ. MVL]*, No. 335, Gömlek No. 14436; No. 325, Gömlek No. 13895; Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektûbi Kalemi Nezâret ve Devâir Kalemi [A. MKT. NZD]*, No. 250, Gömlek No. 40; No. 229, Gömlek No. 29; Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Şûrâ-yı Devlet [İ. ŞD]*, No. 114, Gömlek No. 6840; Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS. MA. d]*, No. 8208; Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkâf Defterleri [EV. d]*. No. 38422; 32073; BOA, MAD. d. No. 10634. BOA, HAT, No. 1646, Gömlek No. 16-1; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı [Y. PRK. MŞ]*, No. 2, Gömlek No. 59.

Tablo 3. Devam

Tellitabya Camii	İmamlık	20	1867-1868
Sultan Süleyman Han Camii	Hatiplik, müezzin-i Cum'a, İhlahânlik	25	1848-1849
Garipçe Burnu Kale Camii	İmamlık	55	1861-1862
Hoca Piri Camii	İmamlık, hatiplik, vazilik	84	1841-1842
İstinye Camii	İmamlık, hatiplik, müezzinlik, kayyımlik	180	1831-1832
İmam-hatiplerin Kuruş cinsinden aylık maaşları			
Cami/Mescid Adı	Görevler	Aylık Ücret (Kuruş)	Tarih (Miladi)
Bâbiâli Camii	İmamlık	15	1856-1857
Ali Bey Camii	İmamlık	20	1859-1860
Sarıgazi Camii	İmamlık, muallimlik, türbedarlık	30	1846-1847
Hacı Beşir Ağa Camii	İmamlık	40	1854-1855
Tersane-i Amire Divanhâne Camii	İmamlık	55	1854-1855
Mesih Paşa Camii	İmamlık	60	1892-1893
Debbağzade Hacı Osman Efendi Camii	İmamlık, müezzinlik, kayyımlik	70	1854-1855
Hacı Ömer Çelebi Camii	İmamlık, hatiplik, devirhanlık, kayyımlik, ferraşlık, müezzinlik	74	1866-1867
Ayasofya Camii	İmamlık	75	1843-1844
Mehmed Ağa Camii	İmamlık	80	1835-1836
Kılıç Ali Paşa Camii	İmamlık	100	1835-1836
Maliye Hazinesi Camii	İmamlık	100	1881-1882

Tablo 3. Devam

Keçiborlu Camii	İmamlık, hatiplik, devirhanlık	120	1835-1836
Çekmece-i Sağır Camii	İmamlık	150	1863-1864
Mecidiye Camii	İmamlık, hatiplik, duâgûlûk ve taamiye	170	1848
Selim Efendi Camii	İmamlık	200	1891-1892
Firuz Ağa Camii	İmamlık	200	1891-1892
Sultan Mustafa Han Camii	İmamlık	250	1884-1885
Pertevniyal Valide Sultan Camii	İmamlık	400	1854-1855
Büyükada Camii	İmamlık, hatiplik, devirhanlık	400	1892-1893
Ertuğrul Camii	İmamlık, hatiplik	500	1889-1890
Bâb-ı Âli Arz Odası İmamı	İmamlık ve diğer ödenekler	525	1859-1860
Hamidiye Camii	İmamlık, hatiplik, devirhanlık	600	1889-1890
Teşvikiye Camii	İmamlık, hatiplik, devirhanlık, mektepe muallimliği	600	1889-1890

Not: Bu tablo Osmanlı döneminde İstanbul'da bulunan çeşitli cami ve mescitlerde görev yapan imam-hatiplerin arşiv vesikalarına göre tespit edilmiş günlük ve aylık maaşlarını göstermektedir. Para birimleri dönemin mali sistemine göre akçe ve kuruş olarak ayrılmıştır. Veriler Başkanlık Osmanlı Arşivi'nden derlenmiştir.

Vakfiyelerde ve arşiv kayıtlarında yer alan imam ve hatip maaşları incelendiğinde ücret miktarlarında belirli bir standart olmadığı görülmektedir. Nitekim Bâli Hoca Mescidi imamı günlük yalnızca 2 akçe alırken, Kale Camii imamı 55 akçe almaktadır. Benzer şekilde Bâbıali Camii imamına aylık 15 kuruş ödenirken, Teşvikiye Camii imamı 600 kuruş maaş alabilmektedir. Bu farklar ilgili vakfın malî gücü ile doğru orantılıdır. Bununla birlikte yalnızca 1 veya 2 akçe alan imamların

sayısı da az değildir. Söz gelimi Memi Çelebi, Attar Ahmed Çelebi ve Melek Hatun Mescitlerinin imamları günlük sadece 1 akçe; Eyüp Bali Hoca Mescidi, Yuşa Camii, Ömerli köyü Hasan Efendi Camii ve Uzun Yusuf Mahallesi imamları ise günlük 2 akçe maaş almaktaydılar.⁷¹

20. yüzyılın başlarında cami ve mescitlerde bir tasnif yapılmış, buna paralel olarak maaş oranlarında da bir derecelendirmeye gidilmiştir. 1910'lu yıllarda kalemeye alındığı anlaşılan cetvele göre İstanbul'da yer alan camiler sekiz sınıfa ayrılmış, maaşlar da bu tasnife paralel olarak derecelendirilmiştir. Buna göre yapılan tüm iyileştirme ve zamlardan sonra birinci ve ikinci sınıfı teşkil eden selâtin camii imamları, bin 200 ile bin 400 kuruş arasında maaş alırken, hatipler 500 kuruş almaktaydı. Üçüncü sınıf cami imam-hatipleri 800 ile 1000 kuruş arasında maaş alıyor; dördüncü ve beşinci sınıf camileri 700 kuruş; altıncı ve yedinci sınıf cami imamları 460 ile 500 kuruş arası; sekizinci sınıf cami imam-hatipleri ise 350 kuruş maaş alıyorlardı.⁷² Halbuki Fındley, 1890'lı yıllarda bir memurun eşi, en az iki ve en fazla dört çocuğu ile birlikte buna ek olarak bir veya iki kişinin daha bulunduğu ortalama bir ailenin geçimini sağlayabilmesi için yaklaşık 1000 kuruşluk bir maaşın yeterli olacağını tespit etmiştir. Nitekim, 1897'de iş başvurusu için arzular halinde bir şahıs, ailesinin geçimini temin edemeyeceğinden dolayı 600 kuruş maaşı olan bir işi kabul etmekten imtina etmiştir. Bundan hareketle 1890'lı yıllarda memurların aylık 1000 kuruşluk bir maaşı ailelerinin maiyeti için yeterli gördükleri anlaşılmaktadır.⁷³

1912 yılında böyle bir ailenin geçimi için bin 500 kuruşluk bir nominal maaşa ihtiyaç duyulduğu, 1914'te ise benzer özelliklere sahip bir ailenin geçim maliyetinin 950 ile 1000 kuruş arasında bir meblağa tekabül ettiği ifade edilmektedir.⁷⁴ Söz konusu belgeye göre 1000 kuruştan yukarı maaş alan imamlar sınırlı sayıda bulunan birinci, ikinci ve üçüncü sınıf selâtin ve vüzerâ camii imamlarıdır. Diğer 600'ü aşkın camiden oluşan dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci ve sekizinci sınıf cami imam-hatipleri ise 350 ile 700 kuruş arasında maaş almaktadır. Bu rakamların söz konusu dönemde normal bir ailenin geçimi için ihtiyaç duyulan meblağın oldukça altında olduğu açıktır. Nitekim, imam-hatip maaşlarının ödenmesi ile ilgili problemlerin dile getirildiği bir tezkirede II. Abdülhamid, imamların zaten "fukaradan" olduklarını ve maaşlarının ise oldukça düşük tutulduğunu, bu maaşlarla geçim sıkıntısına düşmelerinin doğal olduğunu belirterek, onları bu sıkıntıdan kurtarmanın gerekliliğini vurgulamaktadır.⁷⁵

71 BOA, C. EV, No. 576, Gömlek No. 29088; No. 251, Gömlek No. 12664; No. 458, Gömlek No. 23174; No. 32, Gömlek No. 6582; No. 119, Gömlek No. 5947; No. 103, Gömlek No. 5105; BOA, I. DH, No. 489, Gömlek No. 33061.

72 BOA, TS. MA. d. No. 8208.

73 Fındley, *Kalemeyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, 348.

74 Bk. Fındley, *Kalemeyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, 349.

75 BOA, I. DH, No. 906, Gömlek No. 72026. Ayrıca bk. BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 56.

Bu dönemde imam-hatiplere tahsis edilen maaşların genelde düşük olduğunu belirten Beydilli, bu gelirlerle dönemin hayat pahalılığı karşısında geçinmenin mümkün olmadığını vurgulamaktadır. Onarım maliyetleri ve ev fiyatları dikkate alındığında imam-hatiplerin bu maaşlarla ev sahibi olabilmelerinin imkânsız olduğu anlaşılmaktadır. Hatta kira ödemekte dahi zorlandıkları, bu sebeple devlete müracaat ettikleri görülmektedir.⁷⁶ Nitekim 19. yüzyılda malî sıkıntılar sebebiyle meşruta tahsis edilemeyen imam-hatiplere devlet tarafından kira bedeli ödeme yoluna gidilmiştir.⁷⁷

5. 19. Yüzyıl Osmanlı Basınında İmam-Hatiplerin Geçim Sıkıntılarının Yansımaları

İmam-hatip maaşlarının düşüklüğü ve buna bağlı geçim güçlükleri, dönemin basınında da gündeme gelmiştir. Bu durumun en dikkat çekici örneklerinden biri, Sultan Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid dönemlerinin tanıdığı olan Basiretçi Ali Efendi'nin 1 Nisan 1877 tarihli *Basiret Gazetesi*'nde kaleme aldığı makaledir. Şimdiye dek aktarılan arşiv vesikalarının sosyal hayattaki yansımalarını da belgeleyen bu yazı, konumuz açısından birincil nitelikte bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Bu sebeple metni, anlam bütünlüğünü koruyarak ve tarihî üslubuna sadık kalarak aşağıda olduğu gibi kaydetmeyi uygun gördük:

“Dersâdet ve bilâd-ı selâsede mevcut cevâmi-i şerîfe ve imam ve müezzin ve hademe-i sâiresinin maâşâtı pek dûn bir halde olduğundan başka, bir de tedâhülde bırakılması hademe-i mezkûnenin fevkalhad müzâyakaya dûçar olmalarını bâistir. Şöyle ki: Bir câmi-i şerîfin imamından kayyûmuna varıncaya kadar mecmu' hademesinin vazîfe-i mâhiyyesi ancak bir ufacık memur maaşına misal olabilip hele bazı câmi ve mescid-i şerîfede şehri beş-on kuruş maaşla hizmet eden hademe pek çoktur. Müstağnî-i arz ve ta'rîf olduğu vechile, cevâmi-i şerîfe hademeleri evkât-ı hamsede mevcut bulunacakları cihetle işbu hizmet-i muayyene-i şer'iyyelerinden başka diğer bir sûretle emr-i i'âşelerinin istihsâli tarîkine gidemeyecekleri cümlelerin ma'lûm ve müsellemidir. Buraları zikirden maksat, bunların vazîfe-i hakikiyelerinin mutlaka zammı olmayıp şimdilik mâh be mâh verilmesi ve vazîfe-i mütedâhilenin dahî ceste ceste ortadan kaldırılması husûsunun nazariyata alınması niyâzından ibârettir. Çünkü tedâhülde bırakıldığı halde bâlâda dediğim gibi müzâyakaya dûçar olarak bir hâl-i ye's-i iştimalde bulunacakları gün gibi âşikârdır.”

Basiretçi Ali Efendi, arşiv vesikalarında da teyit edildiği üzere, imam ve müezzin gibi “hademe-i hayrât” sınıfına mensup görevlilerin maaşlarının son derece düşük olduğunu; bu maaşların zamanında ödenmemesi nedeniyle imam-hatiplerin ciddi malî güçlüklerle karşı karşıya kaldıklarını belirtmektedir. Ali Efendi'ye göre cami görevlilerinin maaşları, dönemin en düşük devlet memurlarının üç-

76 Beydilli, *Osmanlılarda İmamlar*, 43, 55.

77 Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Dögüş, *Osmanlı Devleti'nde İmamlık Kurumu: Paytaht İmamları*, 322-324.

retleriyle aynı seviyededir. Hatta ayda yalnızca 5–10 kuruşla geçinmeye çalışan din görevlileri dahi bulunmaktadır. Arşiv kayıtları da bu durumu doğrulamakta; 19. yüzyılın ortalarında günlük 1 veya 2 akçe maaş alan imamların bulunduğunu göstermektedir. Bu miktarlar, dönemin ekonomik koşulları dikkate alındığında, bir ailenin temel ihtiyaçlarını karşılamaktan çok uzak, sembolik nitelikte ücretlerdir. Ali Efendi ayrıca, imamların beş vakit bir cami veya mescide bağlı kalmaları sebebiyle ek bir işte çalışma imkânı bulamadıklarını, dolayısıyla bu cüz'î maaşlara mahkûm olduklarını vurgulamaktadır. Makalede dikkat çekilen bir diğer husus, maaşların “tedahülde kalması” yani düzenli ödenmeyip birikmesidir. Ali Efendi, dönemin malî şartları gereği maaşlara zam yapılmasının güç olduğunu kabul etmekle birlikte, hiç olmazsa mevcut ücretlerin zamanında ödenmesini ve tedahülde kalan maaşların da kademeli biçimde tasfiye edilmesini önermektedir.

Dönemin bir başka tanığı olan Ergin ise benzer bir tespitte bulunarak şu ifadeleri kullanır:

“Hatipler haftada ancak bir saat kadar vazifedâr oldukları için başka işler ve memuriyetler bularak maîşetlerini bir dereceye kadar temin edebiliyorlar idiyse de hayatları mahalleye mevkûf fakat aylıkları pek az olan imamlar, geçinmek gayesiyle pek sıkıntı çekiyorlar, bunun neticesi olarak da pek aç gözlü oluyorlardı. Mesela ölü yıkamak, düğünlerde, nikahlarda bahşişler ve hediyeler almak, müracaat edenlere tapu ve nüfus kayıtları verirken onlardan mühim parça koparmak hususlarında türlü türlü gayri ahlâkî çarelere başvuruyorlar ve binnetice halkın gözünden düşüyor, küçülüyor ve adeta entrikacı bir şahıs rolünü oynuyorlardı.”⁷⁸

Geçim sıkıntısının imam-hatiplerin toplumsal itibarını nasıl zedelediğini göstermesi bakımından dikkat çekici olan bu ifadeler, yer yer abartılı görünse de *Basiret Gazetesi*'nde çıkan bazı yazılar bu tespitleri destekler niteliktedir. Örneğin, 5 Mayıs 1878 tarihli “Mahalle İmamları” başlıklı makalede, imamların ev alim satımlarında verdikleri ilmühaberler karşılığında “300'lük kaime” gibi yüksek ücretler talep ettikleri “teessüfle” dile getirilmiştir.⁷⁹ Aynı gazetenin 16 Ocak 1874 tarihli “İmamlar ve Muhtarlar” başlıklı bir başka yazısında ise mahalle halkının resmî işlemler için sıkça imamlara başvurmak zorunda kaldığı, imamların ise bu durumu fırsata çevirerek ilmühaber karşılığında yasal sınırın birkaç katı ücret aldıkları şu şekilde ifade edilmiştir:

“İmamlar ise böyle kesretle ahalinin kendilerine müracaat mecburiyetlerini gördükçe, bazıları hilkat-ı zâtiyelerinde merkûz olan hırs ve tama'larını artırarak ve böyle bir kuyruklu yıldız kırk yılda bir kere doğar diyerek fırsatı ganimet bilip istiğnayı “Menem diğer nist” (Benden başka kimse yok) derecesine kadar vardırıp tutturabileceklerine ilmühaber paraları alıyorlar... Herkes bilir ki nizâm-ı mevzu

78 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1-2/163.

79 Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları* (İstanbul: Sedir Yayınları, 2017), 680.

iktizâsınca beher ilmühaberlerden ne kadar mühim olsa imamlar nihayet 10 kuruş alabilmek lâzımeden iken, şimdi bunun birkaç katına kanaat etmiyorlar.”⁸⁰

Son dönemlerde “mahalle umûru” adı verilen resmî işlemler mukabilinde harç alan imamların⁸¹ verdikleri vukuat ilmühaberleri karşılığında yüksek meblağlar talep etmeleri sebebiyle şikâyet edildikleri ve bazı durumlarda yargılandıkları görülmektedir.⁸² Hatta ilmühaber karşılığında alınan ücretlerin halkı mağdur etmesi üzerine konu, 9 Mayıs 1873 tarihinde Tanzimat Dairesi’nde müzakere edilmiş, verilecek ilmühaberler mukabilinde alınacak bedellerin sınırlandırılmasına karar verilmiş ve bu hususta bir cetvel hazırlanmıştır.⁸³

Öte yandan mahalle imamları arasında resmî işlemlerden elde edilen gelirlerden dolayı ortaya çıkan mahalle sınırlarına ilişkin münakaşalar ve nüfuz mücadelelerine dair çok sayıda kayda rastlanmaktadır.⁸⁴ Söz gelimi, Kavak Ağası Camii imam-hatibi Mehmed Said Efendi arzuhalinde, köydeki cenaze hizmetlerini Midilli Ali Reis Camii imamı ile beraber yürüttüklerini, fakat imam Süleyman Efendi’nin bir süredir bu hizmeti tekeline aldığını ifade etmektedir. Mehmed Said Efendi’nin şikâyeti, diğer imamın cenaze hizmetlerinden elde edilen geliri paylaşmak istememesine dayanmaktadır.⁸⁵

6. İmamların Hayat Pahallılığına Karşı Aldıkları Tedbirler, Ek Gelir ve Destekleri

Ağır malî buhran sebebiyle ekonomik olarak ezilen, maaşlarını düzenli olarak alamayan, aldıkları parayla da geçinemeyen, devlete yaptıkları müracaatlarından da bir sonuç alamayan imamlar, maddi sıkıntılarını hafifletmek için çeşitli yollara başvuruyorlardı. 19. yüzyılın başlarında yapılan taşşişlerle akçenin değerinin düşmesi ve yükselen enflasyona rağmen vakıf senetlerinde kayıtlı olan maaş miktarlarının uzun yıllar değişmemesi imamları devirhânlık, kayımlık, tevliyet, cüzhânlık, Yasinhânlık, müezzinlik gibi ek cihetleri de uhdelere almaya sevk etmişti. Söz gelimi 1856 yılında Teşvikiye Camii’nde ikinci imam olarak görev yapan Hafız İsmail Efendi’nin aylık maaşı toplam 400 kuruştur. Bunun 80 kuruşu Yasinhânlık, Tebarekehânlık ve Ammehânlık; 20 kuruşu devirhânlık; 200 kuruşu da kira bedeli içindi. Bunun yanında günlük dört çift fodula (ekmek) hakkı tahsis edilmişti.⁸⁶ Mecidiye Camii’nin inşa edilmesiyle buraya tayin edilen birinci imam

80 Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, 239.

81 Vukuat ilmühaberleri adı verilen bu ilmühaberler başlıca velâdet, vefeyât, münâkehât, talâk ve tebdil-i mekân için verilen ilmühaberlerdir. bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezâreti Maruzatı [Y. PRK. DH]*, No. 1, Gömlek No. 79.

82 Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemî [DH.MKT]*, No. 1727, Gömlek No. 61; 297/50; 315/64.

83 BOA, *ŞD*, No. 678, Gömlek No. 37.

84 Bk. BOA, *MVL*, No. 140, Gömlek No.9; BOA, *BEO*, No. 192, Gömlek No. 14394; BOA, *DH.MKT*, No. 1776, Gömlek No. 104; 206/53; BOA, *ŞD*, No. 2881, Gömlek No. 46; Ayrıca bk. BOA, *ŞD*, No. 264, Gömlek No. 35; 95/50.

85 BOA, *HAT*, No. 627, Gömlek No. 30976. (Hatt-ı Hümayûnun bulunduğu hulasada, mahallenin ikiye bölünüp her iki imamın tasarruf edeceği bölge sınırlarının tespit edilmesiyle problemin çözüldüğü görülmektedir.

86 Osmanlı Arşivi (BOA), *Hazine-i Hassa İrâdeler, [HH. I]*, No. 20, Gömlek No. 57.

Musa Kudsi Efendi'ye, imam-hatiplik ile birlikte 10 kuruş devirhanlık, 5 kuruş Yasinhanlık, 5 Kuruş Nebehanlık, 5 kuruş bayram vaizliği ve 5 kuruş Amenerresulhanlık cihetleri bağlanmıştı. Bunlarla birlikte 50 kuruş taâmiye tahsisatı olan Seyyid Musa Efendi toplam 170 kuruş maaş almaktaydı. İkinci imam Hafız Mehmed Tefvik Efendi ise 60 kuruş tutan imamlık maaşı ile birlikte 10 kuruş devirhanlık, 5 kuruş Yasinhanlık, 5 kuruş Nebehanlık, 5 kuruş Amenerresulhanlık cihetlerine tasarruf etmekteydi. 50 kuruş tutan taâmiye tahsisatı ile birlikte toplam 150 kuruş maaş alıyordu.⁸⁷

Bazı imamlar da maddi sıkıntılarını hafifletebilmek için boşalan (münhal) kadrolara talip oluyorlardı. Bahçekapısı Valide Sultan Camii ikinci imamı Hafız Mehmed Efendi, ölen birinci imamın 120 kuruş tutarındaki imam-ı evvel maaşının kendisine tahsisini istemişti.⁸⁸ Kanlıca'da İskender Paşa Camii hatipliği görevini yerine getiren Seyyid Salih Efendi, fakirliği ve çocuklarının çokluğu sebebiyle hatiplik maaşının yetmediğini belirterek Üsküdar'da yeniden inşa edilen camiye tayinini talep etmişti.⁸⁹ Bâbiâli imamı Hilmi Efendi, aldığı maaşla geçinemediğini ifade etmiş ve selâtin camii imamlarının statüsüne dahil edilerek, bu suretle onların maaşlarına yapılacak zamdan kendisinin de istifade etmesinin temin edilmesini talep etmişti.⁹⁰

Bunlarla birlikte bazı imamlar çözümünü emeklilikten sonra çalışmakta bulmuştu. Onlardan biri alay imamlarından Hafız Ebubekir Efendi idi. 28 Nisan 1857 tarihli kayıta Hafız Ebubekir Efendi'nin Seraskerlik makamına hitaben kaleme aldığı arzualde, emekliliğini istediği belirtilmektedir. Fakat iki yıl sonra Mekteb-i Tıbbiye Nezâreti'ne gönderildiği anlaşılan yazıda emekli maaşı ile ailesini geçindiremediğini söyleyerek mahlul olan Mekteb-i Tıbbiye kapuçukadarlığına tayin olmayı istediği zikrediliyordu.⁹¹ Ebubekir Efendi boş olduğunu söylediği kadroya başka taliplerin de olduğunu ifade ederek kendisinin 27 senelik ordu imamlığı yaptığını, en son Irak ve Hicaz Ordusu 3. Piyade Alayı başıamamı iken emekli olduğunu ancak emeklilik maaşının masraflarına kâfi gelmediğini belirtiyor, kendisinin tercih edilmesi için nezaretin devreye girmesini istiyordu. Gönderilen cevabı

87 BOA, HAT, No. 1646, Gömlek No.16-1. Arşiv vesikalarında konu ile alakalı birçok örnek vermek mümkündür: Mesela 1820 yılına ait arzda Uzun Yusuf Mahallesi Mescidi imamı Mustafa Halife'nin uhdesinde 6 ayrı cihet ve dört beratın olduğu görülmektedir. Bk. BOA, C. EV, No. 119, Gömlek No. 5947; 1821 yılına ait diğer bir arzda Elvanzâde Camii imamı Hafız Mehmed Said Efendi'nin toplam 9 farklı cihete tasarruf ettiği, dört ayrı vakıftan toplamda 29 akçe maaş aldığı anlaşılmaktadır. Bk. BOA, C. EV, No. 436, Gömlek No. 22076; 1845 yılına ait arzda İbrahim Paşa-yı Atık Camii imamı Hafız Abdullah Fenni'nin 14 ayrı görevi bulunduğu, bu cihetlerden toplam 46 akçe maaş aldığı görülmektedir. Bk. BOA, C. EV, No. 304, Gömlek No. 15493; Aynı tarihe ait diğer bir belgede Aksaray Hacı Bayram Haftanı Mahallesi imamı Mahmed Emin Efendi'nin 14 ayrı cihete tasarruf ettiği anlaşılmaktadır. Bk. BOA, C. EV, No. 89, Gömlek No. 4447-2.

88 BOA, A. MKT. NZD, No. 250, Gömlek No. 40.

89 BOA, TS. MA. e, No. 823, Gömlek No. 18.

90 BOA, A. MKT. NZD, No. 217, Gömlek No. 63. (10 Ağustos 1858 tarihli tezkirede Hilmi Efendi'nin bu arzusunun gerçekleşmediği ancak 120 kuruş olan maaşına 180 kuruş zam yapılarak 300 kuruşa çıkarılacağı belirtilmekteydi. bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Amedî Kalemi Evrakı [A. AMD]*, No. 83, Gömlek No. 35).

91 BOA, A. MKT. NZD, No. 267, Gömlek No. 80.

yazıda bu kadroya önceden başka birisinin tayin edildiği belirtiliyordu.⁹² Dört yıl boyunca gerçekleştirdiği tüm girişimlerinden bir sonuç elde edemeyen Ebubekir Efendi, en sonunda kaleme aldığı istidada, ya emeklilik maaşına zam yapılmasını; ya da tekrar ordu imamlığına gönderilmesini istemiştir.⁹³

İmam-hatiplerin malî buhran karşısında cüz'î miktarda kalan maaşlarına karşın özellikle meşruta (lojman) hakları,⁹⁴ bir kısmı düzenli diğer kısmı düzensiz olan taâmiye, nan ve et tahsisi⁹⁵ ile yer yer dağıtılan ihsan ve atıyyeler⁹⁶ onları enflasyon karşısında nisbeten de olsa rahatlatıyordu. Nitekim meşrutası olmayan imamların meşruta istekleri⁹⁷, meşrutası yıkılan veya tamire muhtaç olan imamların tamirat masrafı isteklerini gösteren evraklar⁹⁸ ayrıca meşruta tahsisi mümkün olmayan imamlara kira bedeli ödenmesi⁹⁹ ile ilgili belgeler bu konuya ışık tutmaktadır. Tüm bu ihsan, tahsis ve îanelere rağmen diğer memurlar gibi imam-hatipler de süregelen malî buhrandan olumsuz yönde etkilenmeye devam etmişlerdir.

Sonuç

19. yüzyıl boyunca süregelen ekonomik kriz, Osmanlı Devleti'nde yürürlüğe konulan merkezileşme politikaları ve malî reformlarla birlikte derinleşmiş; bu reformlar görünürde malî disiplin ve kurumsal düzeni sağlamayı hedeflemişse de, uygulamada imam-hatiplerin sosyo-ekonomik konumunu zayıflatan kalıcı sonuçlar doğurmuştur.

Özellikle 1826'da Evkâf Nezareti'nin teşkiliyle birlikte vakıf gelirlerinin merkezî hazineye devredilmesi, imam-hatipleri asırlardır sürdürdükleri vakıf destekli özerk statülerinden koparmış; onları devlet bürokrasisi içinde maaşa bağlı, ancak ödeme güvencesi zayıf bir konuma taşımıştır. 1838 malî reformu ile maaşlar teorik olarak merkezî bütçeye bağlanmış olsa da, bu düzenleme ne sürdürülebilir bir gelir sistemi oluşturabilmiş ne de imam-hatiplerin geçimini güvence altına

92 BOA, A. MKT. NZD, No. 268, Gömlek No. 51.

93 BOA, A. MKT. NZD, No. 319, Gömlek No. 28.

94 Arşiv vesikalari incelendiğinde selâtin imamlarından, kale ve köy imamlarına kadar imamların büyük çoğunluğunun meşruta haklarına sahip oldukları anlaşılmaktadır. bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Defteri Başmuhasebe Bina Eminliği Defterleri [D. BŞM. BNE. d]*, No. 16506; BOA, *İ. MVL*, No. 452, Gömlek No. 20199; BOA, *İ. DH*, No. 237, Gömlek No. 14359.

95 Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dahiliye, [C. DH]*, No. 309, Gömlek No. 15432; BOA, A. MKT. NZD, No. 222, Gömlek No. 19; Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Evkaf [İ. EV]*, No. 21, Gömlek No. 35; BOA, *BEO*, No. 1295, Gömlek No. 97053; BOA, *İ. DH*, No. 170, Gömlek No. 9010.

96 BOA, A. MKT. NZD, No. 263, Gömlek No. 93; BOA, A. MKT. NZD, No. 255, Gömlek No. 76; BOA, *İ. DH*, No. 400, Gömlek No. 26483; BOA, *TS. MA. e*, No. 116, Gömlek No. 9; BOA, *TS. MA. e*, No. 666, Gömlek No. 30; *TS. MA. d*, No. 559; BOA, *EV. d*, No. 38853.

97 Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektubi Kalemi Devâir Evrakı [A. MKT. DV]*, No. 19, Gömlek No. 1; Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Divân-ı Hümâyûn Kalemi [A. DVN]*, No. 152, Gömlek No. 79; BOA, A. MKT. NZD, No. 44, Gömlek No. 19; *TS. MA. e*, No. 285, Gömlek No. 21; BOA, *C. EV*, No. 505, Gömlek No. 25549.

98 BOA, A. MKT, No. 157, Gömlek No. 65; BOA, *İ. MVL*, No. 331, Gömlek No. 14183; BOA, *İ. DH*, No. 609, Gömlek No. 42474; Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vala [MVL]*, No. 347, Gömlek No. 118; SD, No. 126/28; BOA, *İ. EV*, No. 12, Gömlek No. 34.

99 BOA, *İ. DH*, No. 165, Gömlek No. 8641; BOA, *İ. MVL*, No. 325, Gömlek No. 13895; No. 250, Gömlek No. 9167; BOA, *MVL*, No. 186, Gömlek No. 51; No. 344, Gömlek No. 118; BOA, *BEO*, No. 908, Gömlek No. 68069.

alabilmiştir. Reformun vaat ettiği istikrar, bütçe açıkları, kâğıt para (kaime) değer kaybı ve kronik enflasyon nedeniyle kısa sürede bozulmuş, imam-hatipler artan geçim giderleri karşısında gelir kaybına uğramıştır.

Arşiv belgeleri, maaşların çoğu zaman aylarca hatta yıllarca geciktiğini; bir kısmının "tedahülde" bırakıldığını göstermektedir. 19. yüzyıl ortalarından itibaren Bâbîâlî'ye gönderilen yüzlerce arzuhal, bu ekonomik kırılganlığın bireysel bir şikâyetten ziyade sistematik bir geçim krizine dönüştüğünü belgelemektedir. Ödemelerin aksaması imam-hatipleri sadece yoksullaştırmakla kalmamış; onları sürekli borç içinde, "mütedâhil maaş" beklentisiyle devlete bağımlı bir zümre hâline getirmiştir.

19. yüzyılın sonlarında dönemin aydın gözlemcilerinin yazıları, arşiv kayıtlarını toplumsal düzeyde tamamlayan önemli tanıklıklardır. Ali Efendi'nin 1 Nisan 1877 tarihli *Basiret* gazetesinde yayımlanan yazısı, imam ve müezzinlerin maaşlarının düşüklüğünü, ödemelerin gecikmesini ve din görevlilerinin "hâl-i ye's-i iştimâl" içinde olduklarını açıkça vurgular. Ona göre bazı camilerde görevlilerin aylık geliri yalnızca 5–10 kuruş olup, bu meblağ "en küçük memur maaşına dahi mukabil değildir." Bu durum, imamların beş vakit camiye bağlı olmaları sebebiyle başka işte çalışamamalarını, dolayısıyla geçim kaynaklarının tamamen devlet bütçesine bağımlı hâle gelmesini beraberinde getirmiştir. *Basiret*'te yer alan diğer makaleler de bu tabloyu destekler niteliktedir: imamların geçim sıkıntısı, zaman zaman ilmühaber ve defin ilmühaberlerinden alınan ücretlerin artmasıyla "halktan çıkar sağlama" şeklinde toplumsal bir tepkiye dönüşmüştür. Dolayısıyla ekonomik kriz yalnızca gelir yetersizliğiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda imam-hatiplerin toplumsal itibar kaybını da tetiklemiştir.

İmam-hatiplerin ekonomik gerileyişi, üç temel yapısal faktör üzerinden açıklanabilir: Birincisi, vakıf sisteminin devletleşmesiyle geleneksel gelir mekanizmalarının çözülmesi, ikincisi, malî reformların uygulamada başarısızlığı ve kronik bütçe açıklarının giderilememesi, üçüncüsü, yüksek enflasyon ve sürekli tağşiş sonucu reel alım gücünün aşınması. Bu üçlü etki, din hizmetlerinin finansmanını kökten dönüştürmüştür. Vakıf gelirlerinden yoksun kalan imam-hatipler, meşruta, kira, devirhânlık, yasinhânlık veya kayımlık gibi yan görevlerle geçimlerini tamamlamaya çalışmışlardır. Ancak bu ek görevler, sistematik yoksullaşmayı telafi etmekten uzaktı. Üstelik bazı bölgelerde aynı gelir kalemleri imamlar arasında paylaşım kavgalarına yol açmış, hatta cenaze hizmetleri veya mahalle ilmühaberleri gibi alanlarda rekabet ve nüfuz mücadelesi doğurmuştur.

Bu ekonomik ve kurumsal çözülme, imam-hatipliğin toplumsal statüsünü de dönüştürmüştür. 18. yüzyılda vakıf gelirleriyle desteklenen "saygın din görevlisi" kimliği, 19. yüzyılın sonlarında yerini "maaşını bekleyen memur" imajına bırakmıştır. Böylece imam-hatipler hem devlet nezdinde bir alt kademeye itilmiş hem

halk nazarında otoritelerini kısmen kaybetmişlerdir. Bu durum, din hizmetlerinin manevî yönünden çok idarî boyutunun öne çıkmasına yol açmıştır.

Cumhuriyet dönemine geçişle birlikte bu tarihsel kırılma, yeni bir kurumsal yapı altında yeniden şekillenmiştir. Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulması (1924) ve hayrat hademesi kadrolarının buraya devri, 19. yüzyılda başlayan "devletleştirme" sürecinin kurumsal tamamlayıcısı olmuştur. Artık imam-hatiplik, vakıf müessesesinin değil, doğrudan devletin maaşlı bir görevi hâline gelmiştir. Ancak 19. yüzyılda yaşanan yoksullaşma tecrübesi, bu yeni dönemin zihinsel arka planında yer etmiş; din görevlilerinin maaş, kadro ve statü tartışmalarını uzun yıllar boyunca belirlemiştir.

Sonuç olarak, 19. yüzyıldaki bu dönüşüm yalnızca geçmişe ait bir iktisadî hadise değil, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan "devletleşen vakıf, yoksullaşan imam" sürecinin tarihsel halkasıdır. İmam-hatiplerin geçim sıkıntısı, hem ekonomik hem kurumsal hem de kültürel boyutlarıyla Osmanlı modernleşmesinin çelişkilerini yansıtmaktadır. Bu bakımdan imam-hatiplerin sosyo-ekonomik gerileyişi, modern Türkiye'de din görevlilerinin konumuna ilişkin politik ve toplumsal tartışmaların tarihsel kökenini anlamada vazgeçilmez bir referans noktası teşkil etmektedir.

Gelecekteki araştırmalar, bu tarihsel dönüşümün Cumhuriyet dönemi boyunca devam eden yansımalarını —özellikle Diyanet teşkilatının mali yapısı, imam-hatiplerin ücret politikaları ve din hizmetlerinin merkezî idareye bağımlılık düzeyi bağlamında— daha ayrıntılı biçimde inceleyerek bu süreklilik hattını netleştirmelidir. Böylece Osmanlı son dönemindeki malî bunalım ile Cumhuriyet Türkiye'sindeki dinî bürokrasinin kurumsal yapısı arasındaki tarihsel bağ daha açık şekilde ortaya konulabilecektir.

Kaynakça

- Abdurrahman Şeref. *Tarih-i Devlet-i Osmanî*. 2. Cilt. İstanbul: Karabet Matbaası, 1315.
- Akgündüz, Murat. *Osmanlı Döneminde Cami Hatipliği*. İstanbul: OSAV, 2019.
- Aksoy, Cihan. *Valide Sultan Vakıflarının Sosyo-Ekonomik Etkileri Bezm-i Alem Valide Sultan Vakıfları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para Ve Sosyoekonomik Etkileri*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996.
- Akın, Ahmet. *1575-1600 Tarihli Bursa Şer'iyeye Sicillerine Göre Din Görevlisinin Sosyal Hayattaki Rolü*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Ali Said. *Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid'in Hayatı*. haz. Ahmet Nezih Galitekin. İstanbul: Nehir Yayınları, 1994.
- Arslantürk, H. Ahmet. *Turhan Valide Sultan Vakfiyesi*. İstanbul: Okur Kitaplığı, 2012.
- Ateş, İbrahim "Vakfiyeler Göre Din Görevlileri'nde Aranan Özellikler ve Sağlanan Ekonomik İmkânlar", *Diyanet Dergisi* 27/4 (Ekim-Kasım-Aralık 1991), 191-227.
- Basiretçi Ali Efendi. *İstanbul Şehir Mektupları*. haz. Nuri Sağlam. İstanbul: Sedir Yayınları, 2017.
- Beydilli, Kemal. *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emîrî Ahmed [AE. SAMD. III]*. No. 173, Gömlek no.16889.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubi Kalemî Evrakı [A. MKT]*, No. 203, Gömlek No. 14; 157/65.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektûbi Kalemî Nezâret ve Devâir Kalemî [A. MKT. NZD]*. No. 250, Gömlek no. 40; 416/81; 397/25; 281/55, 217/63; 222/10; 267/80; 268/51; 319/28; 222/19; 263/93; 229/29; 274/68; 275/47; 230/99; 267/100.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı [A. MKT. MHM]*. No. 131, Gömlek No. 89; 459/34425.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbîdli Evrak Odası Evrakı [BEO]*. No. 1094, Gömlek No. 81994; 214/16035; 1295/97053; 908/68069.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Askerî [C. AS]*, No. 421, Gömlek No.17449.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Evkâf [C. EV]*. No. 427, Gömlek No. 21612; 289/14736; 67/3327; 67/3349; 576/29088; 643/32425; 574/28990; 643/32425; 490/24775; 238/11892; 506/25579; 226/11276; 575/29048; 480/24285; 357/18126; 158/7866; 106/5258; 49/2442.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Saray [C. SM]*. No. 19, Gömlek No. 990.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemî [DH.MKT]*. No. 1727, Gömlek No. 61; 297/50; 315/64.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkâf Berat [EV. BRT]*. No. 183, Gömlek No. 5.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkâf Defterleri [EV. d]*. No. 38422, 32073; 38853.

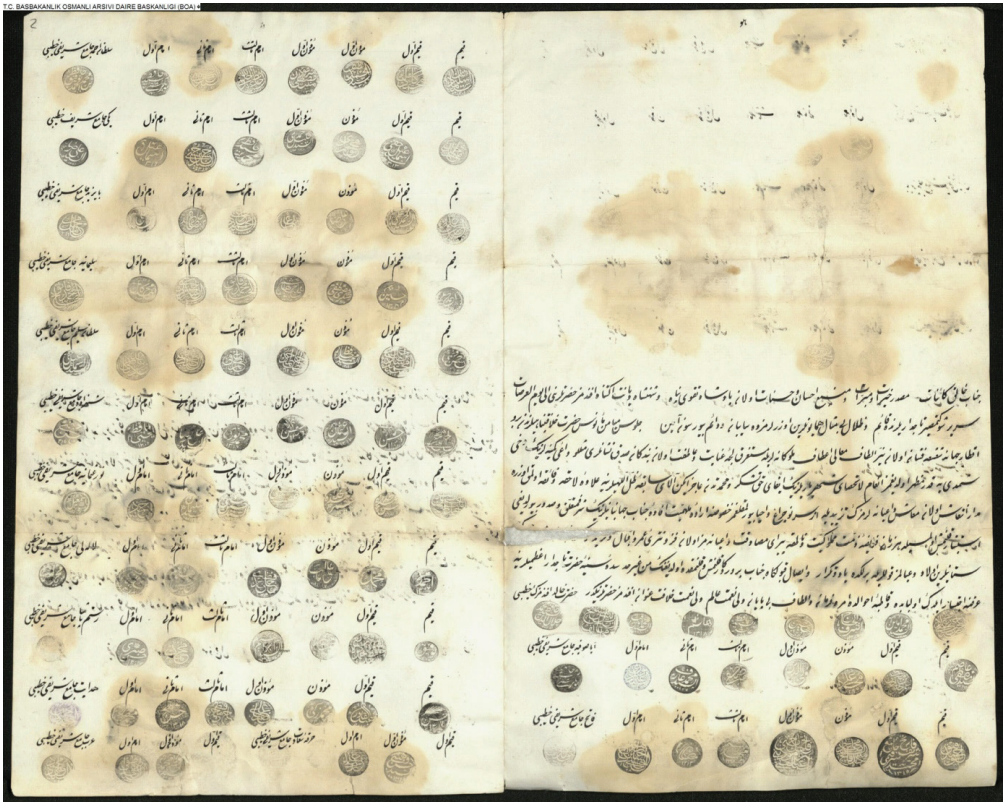
- BOA, Osmanlı Arşivi. Hatt-ı Hümayûn [HAT]. No. 629, Gömlek no. 31090; 1543/52-2; 1646/16-1.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dahiliye [İ. DH]*. No. 489, Gömlek No. 33061; 987/77922; 787/63944; 882/70339; 887/70598; 882/70338; 946/74899; 949/75094; 940/74408; 570/39678; 906/72026; 170/9010; 400/26483; 787/63944; 882/70338; 570/39722; 638/44380; 685/47778; 195/11066; 318/20586; 1240/97186; 516/35102; 140/7184; 75/3736; 209/12126.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı [A. MKT. MHM]*. No. 131, Gömlek No. 89.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Maliye [İ. ML]*. No. 34, Gömlek No.45-3.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Meclis-i Vâlâ [İ. MVL]*. No. 335, Gömlek No. 14436; 325/13895; No. 452/20199; No. 331/14183.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Şûrâ-yı Devlet [İ. ŞD]*. No. 114, Gömlek no. 6840; 144/3
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliyeden Müdevver Defterler [MAD. d]*, No. 19537; No. 10634.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vala [MVL]*. No. 347, Gömlek No. 118; 344/118.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF. MKT]*. No. 74, Gömlek No. 14.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Şûrâ-yı Devlet [S.D]*, No. 122, Gömlek no. 34; No. 2100/ 7-5.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS. MA. d]*. No. 559, 8208.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı [Y. A. HUS]*. No. 176, Gömlek No. 55; 180/10; 176/55; 176/56.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı, [Y. A. RES]*. No. 101, Gömlek no.13; 62/18.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y. MTV]*. No. 16, Gömlek No. 84.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezâreti Maruzatı [Y. PRK. DH]*. No. 1, Gömlek No. 79.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Maliye Nezareti Maruzatı [Y. PRK. ML]*. No. 18, Gömlek No. 48; 5/11.
- Bölükbaşı, Ö. Faruk. *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat. II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005.
- Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesi'nde Bunalım ve Değişim Dönemi*. İstanbul: Alan Yayıncılık 2001.
- Çakır, Coşkun. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Küre Yayınları 2001.
- Dögüş, Necati. *Osmanlı Devleti'nde İmamlık Kurumu: Payitaht İmamları*. Ankara: DİB Yayınları, 2024.
- Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1970.
- Eldem, Edhem. "Genel Kargaşa ve İdare-i Maslahat: XIX. Yüzyılda Osmanlı Para Sistemi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Süreklilik ve Değişim: Zafer Toprak Armağanı*. ed. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.
- Engelhardt, Ed. *Tanzimat*. çev. Ayda Düz. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976.
- Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Gündoğdu, Metin. *Osmanlı Sarayında Musikînası İmam-ı Sultaniler*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

- Güran, Tefvik. *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar: Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- Hazerfan Hüseyin Efendi. *Telhisü'l-Beyân fi Kavânin-i Âl-i Osman*. haz. Sevim İlgürel, Ankara: TTK Yayınları, 1998.
- Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938.
- Findley, Carter V. *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. İstanbul: Alfa Basım Yayın ve Dağıtım, 2020.
- İpşirli, Mehmet. "Cuma Selamlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/90-92. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İstanbul'da Sultan II. Bayezid Külliyesi ve Arapça ve Osmanlıca Vakfiyeleri. haz. Recep Akakuş. İstanbul: Bayezid Camii ve Külliyesini Koruma Derneği, 2011.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. 8. Cilt, Ankara: TTK, 2000.
- Köprülü, Fuad. *Vakıfların Hukûkî Mâhiyeti*. haz. Yahya Kemal Taştan. Ankara: VGM Yayınları, 2013.
- Manav, Nursel. *Mülkiye Tekâüd Sandığı Kuruluşu ve Faaliyetleri (1880-1890)*. Ankara: TTK, 2017.
- Mustafa Nuri Paşa. *Netâyicü'l-Vukûat*. sad. Neşet Çağatay. 3-4. Cilt, Ankara: TTK, 1979.
- Özçelik, Özer. "1875 Maratoryumundan Düyun-i Umumiye İdaresine Osmanlı Ekonomisi". *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu*. Ankara: TTK 2014.
- Öztürk, Nazif. *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. I. Cilt. İstanbul: MEB, 1983.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları: Seçme Eserler I*. çev. Gökhan Aksay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Quataert, Donald. "İslahat Devri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. 2. Cilt, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.
- Sultan III. Osman Vakfiyesi*. haz. Ali Öngül. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Yüksek Öğrenim Vakfı, 2003.
- Süleymaniye Vakfiyesi*. haz. E. Kemal Kürkçüoğlu. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1962.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Osmanlı Mali Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Taşkın, Osman. *Nuruosmaniye Külliyesi'nin Fiziki, İdari, Mali ve Sosyo-Ekonomik Yapısı. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.*
- Tut, Faruk. *Osmanlılar'da İmam-Hatiplik Müessesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Unan, Fahri. *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*. Ankara: TTK, 2003.
- Varcan, Nezh. *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları*. Ankara: Maliye Bakanlığı 2000.
- Yıldırım, Kadir. "19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz ve Hayat Pahallılığı Kısacasında Osmanlı Memurları ve İş Bırakma Eylemleri", *Türk Kültürünü İnceleme Dergisi*, 32 (2015), 45-76.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*. Ankara: TTK, 2003.

Ekler

Ek 1. İstanbul'daki selatin camilerinde görev yapan imam, hatip ve diğer cami görevlilerinin maaşlarına zam yapılması amacıyla Sultan II. Abdülhamid'e sunmak üzere hazırladıkları toplu arzuhal.

Arşiv Kaynağı: BOA, Y. PRK. AZJ. 55/64. Tarih: 1302/1884

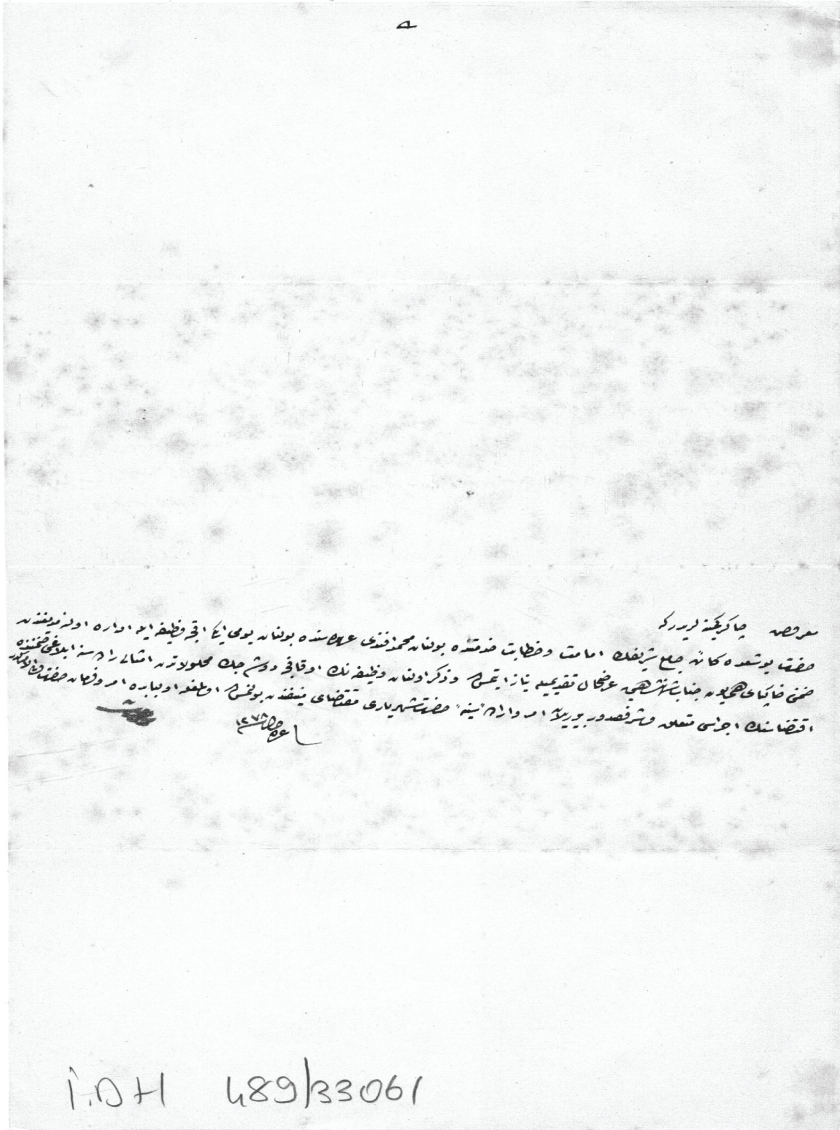

Y.PRK.AZJ.00055.00064.001

Ek 2. Yuşa Camii imam-hatibi Mehmed Emin Efendi'nin günlük 2 akçe ile geçinemediğini ifade ederek maaşına zam talebinde bulunduğunu ifade eden arzual.

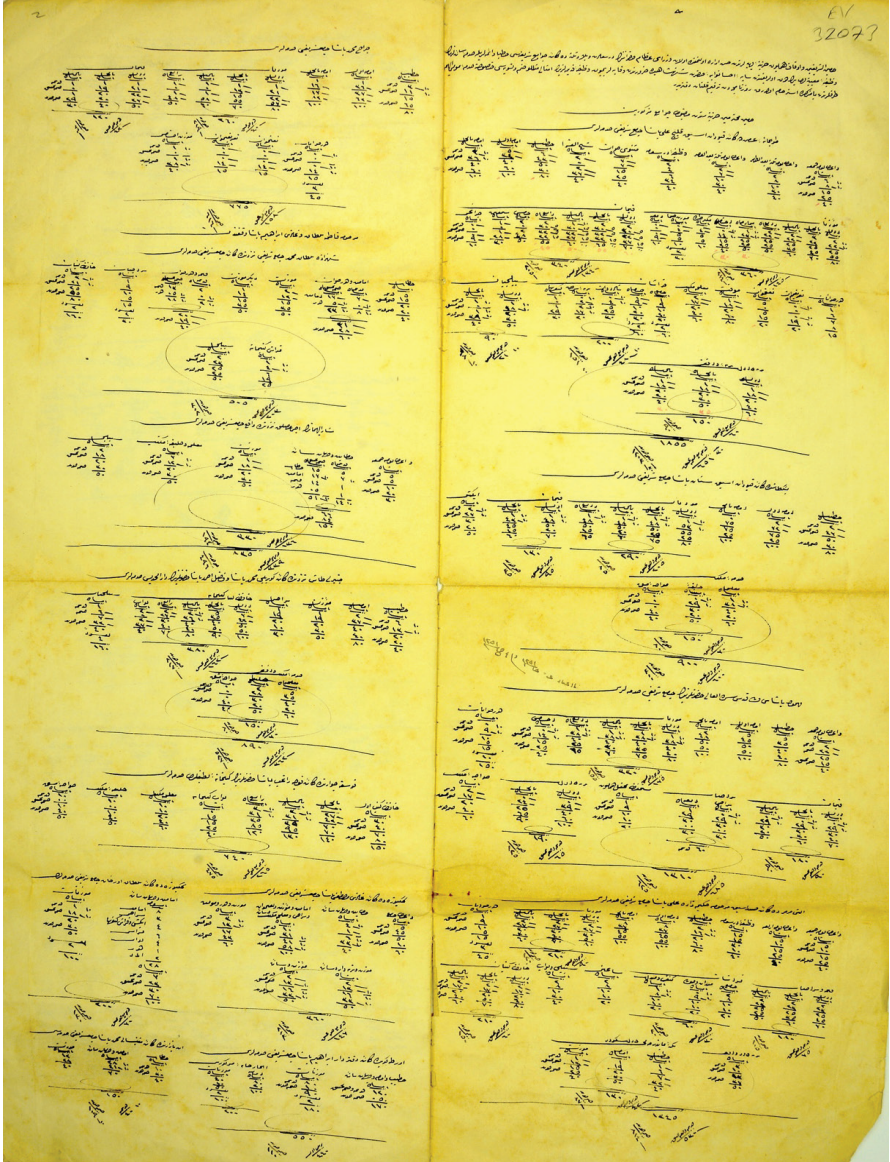
Arşiv Kaynağı: BOA, A. MKT. NZD, 416/81. Tarih: 6 Zilkade 1278/5 Mayıs 1862

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

Ek 3: İstanbul'daki vüzerâ camilerinde görev yapan imam-hatip ve diğer görevlilerin aldıkları maaşları ve istedikleri zam miktarını içeren defterin ilk sayfası.

Arşiv Kaynağı: BOA, EV. d. 32073. Tarih 4 Safer 1251/17 Haziran 1235

Ek 4. Haremeyn Muhasebesi Kalemî Defterlerinde yer alan İstanbul'da görevli imam-ı evvel Hafız Mehmed Efendi'nin 1255-1260/1839-1844 yılları arasındaki yıllık maaş cetveli. Deftere göre Hafız Mehmed Efendi'nin toplam maaşı aylık 810 kuruştur. Bunun 450 kuruşu imamet; 60 kuruşu Yasinhanlık, 240 kuruşu kira bedeli; 60 kuruşu ise Aşırhanlık cihetinden aldığı ücrettir. Bu ücretlerle birlikte Mehmed Efendi'nin kızı Hatice Hanım'a tahsis edilen 30 kuruşluk duaguluk ve diğer kızı Nefise Hanım'a bağlanan 20 kuruşluk taamhoran bedeli de mevcuttur.

Arşiv Kaynağı: BOA, D. HMH. d. 21853. Tarih: Arşiv kaydında tarih belirtilmemiş ancak belgenin 1844'lü yıllarda hazırlandığı anlaşılmaktadır.

